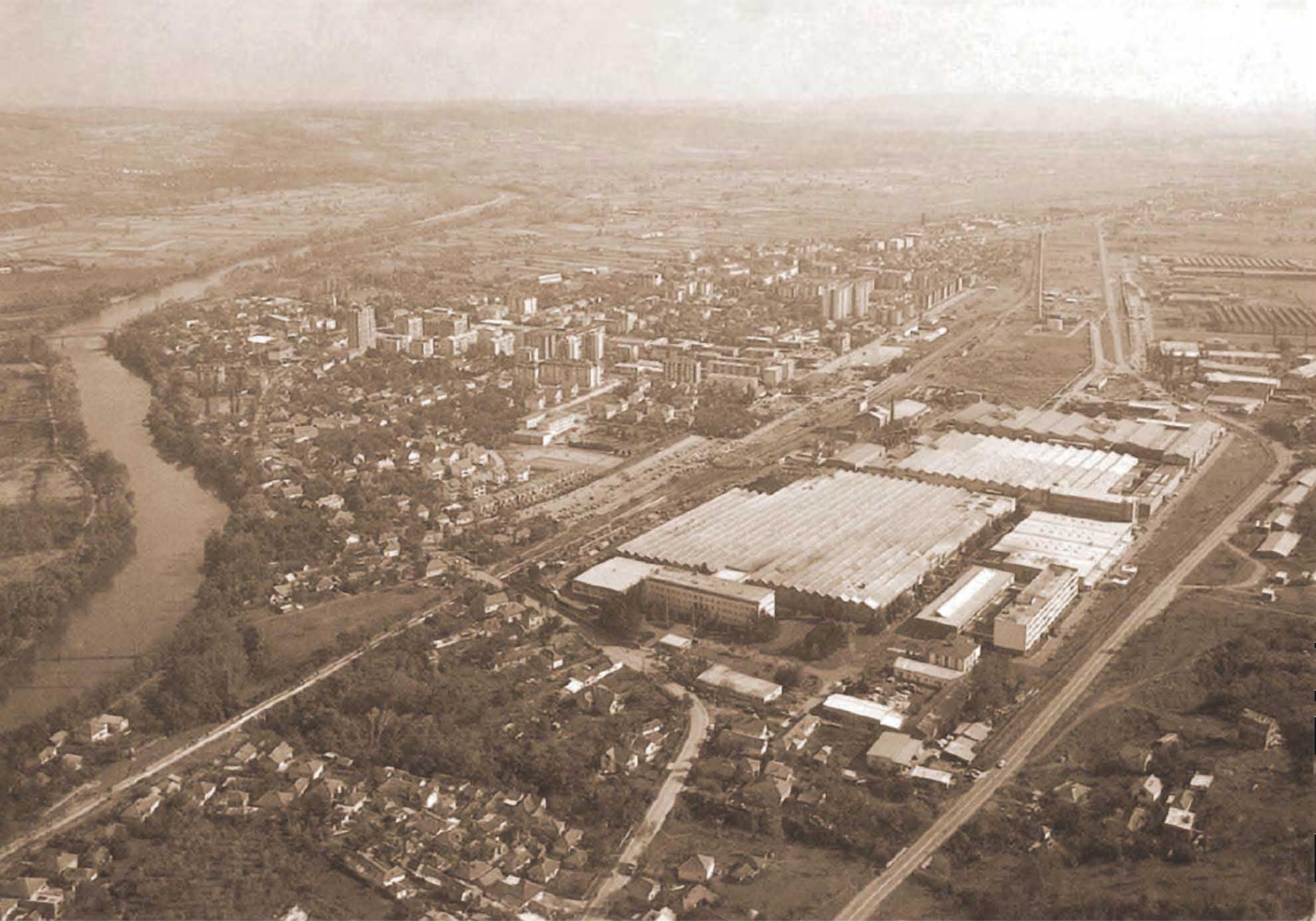


Душан Симоновић
архитекта

ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ



Трстеник, 2008



Душан Симоновић
архитекта

ГРАДИТЕЉСТВО У
ТРСТЕНИЧКОМ
КРАЈУ
У XIX И XX ВЕКУ

Трстеник
2008



Душан СИМОНОВИЋ, архитекта

**ГРАДИТЕЉСТВО У
ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ
У XIX И XX ВЕКУ**

Издавач:

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта

e-mail: simonovic@yahoo.com

моб. 063/744-1-798, тел. 037/712-331

Стручна редакција:

Василије ПЕТРОВИЋ, архитекта

Лектура:

проф. Биљана КОВАЧЕВИЋ

Дизајн и припрема за штампу:

Драган Љ. Дрндаревић, архитекта

Велико Градиште, e-mail: drdr@ptt.rs

Александар Ристић, "М-граф"

Тираж:

300 примерака

Штампа:

"М-граф" Трстеник, Крушевачки пут 66

Тел/факс: 037 718-220, 716-770

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

72(497.11)"18/19

СИМОНОВИЋ, душан

Градитељство у Трстеничком крају у XIX
и XX веку / Душан Симоновић. - Трстеник :
Д. Симоновић, 2008 (Трстеник : М-граф). -
192 стр. : илустр. ; 25 см

Текст штампан двостубачно. Ауторова слика.
Тираж 300. - Белешка о аутору: стр. 192. -
Библиографија: стр. 190. - Регистар.

ISBN 978-86-911837-0-7

а) Архитектура - Трстеник и околина 19-20в

COBISS.SR-ID 151296524



САДРЖАЈ:

УВОД



СЕОСКА АРХИТЕКТУРА

1. ФОРМИРАЊЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА

11

2. ТИПОВИ СТАМБЕНИХ КУЋА

14

2.а. МОРАВСКА КУЋА

14

а) Увод

14

б) Конструкција

20

в) Стилске карактеристике

23

2.6. КУЋА НА ГЛАГОЛ

29

2.в. КИТЊАСТА КУЋА - ВАРОШКА КУЋА

31

2.г. ДРУГИ ТИПОВИ КУЋА

34

3. ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ И ДРУГИ ОБЈЕКТИ СЕОСКОГ ДОМАЋИНСТВА

37

3.а. САЛАШ или КОШ

37

3.6. ШТАЛА или СТАЈА

38

3.в. МАГАЗА

38

3.г. БАЧВАРА или КАЧАРА

39

3.д. КАЗАНИЦА

39

3.ћ. БАЧИЈА или МЛЕКАР

40

3.е. ФУРУНА или ВАРУНА

41

3.ж. ПУШНИЦА

41

3.з. КОКОШАРНИК

41

3.и. СВИЊАЦ, ОБОР или КОЧИНА

42

3.ј. ОВЧАРНИК или ТОР

42

3.к. КАПИЈЕ и ОГРАДЕ

43

3.л. БУНАР - ЂЕРАМ

45

4. ВОДЕНИЦЕ

47

5. ДОМОВИ КУЛТУРЕ

48

ЗАКЉУЧАК

50



ВАРОШКА АРХИТЕКТУРА

53

1. ПОЈАМ КУЋЕ И ЊЕН НАСТАНАК

55

2. ФОРМИРАЊЕ ВАРОШИ

56

3. ТИПОВИ СТАМБЕНИХ КУЋА

74

3.а. МОРАВСКА КУЋА

79

функционалне особине

79

3.6. ДРУГИ ТИПОВИ КУЋА

87

3.в. КОЛЕКТИВНЕ СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ

91

4. ЈАВНИ и ПРИВРЕДНИ ОБЈЕКТИ

93

4.а. КОМУНАЛНИ ОБЈЕКТИ

93

ГРОБЉЕ

93

ЕЛЕКТРИЧНА ЦЕНТРАЛА

94

ЗГРАДА ЕПС-а

94

ПАРК

95

КЛАНИЦА

95

ЗЕЛЕНА ПИЈАЦА

95

ЈАВНО КУПАТИЛО

96

ВОДОВОД

96

ГРАДСКА ТОПЛНА

97

КОМУНАЛНО-СТАМБЕНА

98

ПРИВРЕДА

98

ДЕПОНИЈА СМЕЋА



| | | | |
|--------------------------------|-----|-----------------------------------|-----|
| 4.6. САОБРАЋАЈНИ ОБЈЕКТИ | 98 | 4.ћ. ОСТАЛИ ОБЈЕКТИ | 117 |
| УЛИЦЕ | 98 | СТАМБЕНИ ОБЈЕКТИ | 117 |
| МОСТОВИ | 98 | РОБНА КУЋА | 120 |
| ПУТЕВИ | 101 | ПРВИ ХОТЕЛИ | 120 |
| ЖЕЛЕЗница | 101 | СУД | 121 |
| АУТОБУСКА СТАНИЦА | 101 | СРЕСКО НАЧЕЛСТВО (ОПШТИНА) | 121 |
| ПОШТА | 101 | БАНКА | 122 |
| АЕРОДРОМ | 102 | ЗАКЉУЧАК | 129 |
| АУТО-МОТО КЛУБ | 102 | | |
| 4.в. ШКОЛСТВО, КУЛТУРА и СПОРТ | 103 | | |
| ШКОЛЕ | 103 | | |
| ВРТИЋИ | 105 | САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА | 133 |
| ДОМОВИ КУЛТУРЕ | 106 | | |
| БИОСКОП | 109 | УВОД | 135 |
| ХАЛА СПОРТОВА | 109 | МАНАСТИР ЉУБОСТИЊА | 136 |
| ОЛИМПИЈСКИ БАЗЕН | 110 | МАНАСТИР ВЕЛУЋЕ | 137 |
| | | ЦРКВА У ТРСТЕНИКУ | 138 |
| 4.г. ЗДРАВСТВЕНИ ОБЈЕКТИ | 110 | ЦРКВА У РИБНИКУ | 140 |
| АПОТЕКА | 110 | | |
| ПОРОДИЛИШТЕ | 111 | ЗАКЉУЧАК | 141 |
| ДОМ ЗДРАВЉА | 111 | | |
| АНТИТУБЕРКУЛОЗНИ ДИСПАНЗЕР | 111 | | |
| ДЕЧЈИ ДИСПАНЗЕР | 112 | СПОМЕНИЧКА АРХИТЕКТУРА | 143 |
| МЕДИЦИНА РАДА | 112 | | |
| 4.д. ПРИВРЕДА | 112 | | |
| МЛИН | 112 | УВОД | 145 |
| ПРВА ПЕТОЛЕТКА | 113 | СПОМЕНИЧКА ОБЕЛЕЖЈА | 146 |
| ХЛАДЊАЧА | 114 | ТРСТЕНИК | 146 |
| ВИНСКИ ПОДРУМ | 114 | МЕДВЕЂА | 148 |
| ПОВИТ | 114 | МИЈАЈЛОВАЦ | 150 |
| ФАБРИКА МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ | | МАЛА ДРЕНОВА | 150 |
| У ВЕЛУЋУ | 115 | РУИШНИК | 151 |
| ТРИКОТАЖА "ТРСТЕНИЧАНКА" | 115 | ПОЉНА | 151 |
| Г.П. "МЕТАЛОГРАФ" | 116 | МИЛУТОВАЦ | 152 |
| Предузеће "ЕТЕРИКА" | 116 | СТРАГАРИ | 153 |
| Т.П. "ЗАПАДНА МОРАВА" | 116 | ВЕЛИКА ДРЕНОВА | 153 |
| | | СЕЛИШТЕ | 155 |





| | | | |
|--------------------------------|------------|--|------------|
| ЛОПАШ | 155 | ж) ЛОКАЛНА УПРАВА | 175 |
| ЈАСИКОВИЦА | 156 | з) ПРИВРЕДА | 175 |
| ТОБОЛАЦ | 156 | и) УГОСТИЉЕСТВО | 176 |
| СТАРИ ТРСТЕНИК | 156 | ј) ТРГОВИНА | 176 |
| | | к) САОБРАЋАЈ | 176 |
| ЗАКЉУЧАК | 157 | л) СПОРТ | 176 |
| | | љ) ОСТАЛО | 176 |
| ТРСТЕНИЧКИ НЕИМАРИ | 159 | ИЗ ПРОШЛОСТИ ТРСТЕНИКА | 177 |
| УВОД | 161 | Списак кафана, кафеција и власника зграда у којима су се кафане налазиле непосредно пред други светски рат | |
| ПРВА ПЕТОЛЕТКА | | Трговци у Трстенику у времену од 1931. до 1941. године | 180 |
| - сектор инвестиција | 162 | | |
| ПЛАН - ПЛАН КОПРИНГ | 163 | | |
| ИЗГРАДЊА | 165 | Занатлије у Трстенику у времену од 1931. до 1941. године | 182 |
| НИСКОГРАДЊА | 168 | | |
| ДОДАТAK | 171 | ШТА ЈЕ БИЛО ПРВО У ТРСТЕНИКУ ? | 185 |
| ТРСТЕНИЧКА ОПШТИНА | 173 | СВИ ТРСТЕНИЧКИ ПРЕДСЕДНИЦИ 1806. - 2000. год. | 188 |
| Географска карта и грб општине | | ЛИТЕРАТУРА коришћена као извор података код писања ове књиге | 190 |
| ТРСТЕНИК | 174 | | |
| Општи подаци | 174 | Аутори фотографија | 191 |
| ИНСТИТУЦИЈЕ НА КРАЈУ 2000.г. | 175 | Белешка о писцу | 192 |
| а) ОБРАЗОВАЊЕ | 175 | | |
| б) КУЛТУРА | 175 | Спонзори књиге | |
| в) ЗДРАВСТВО | 175 | | |
| г) ДЕЧЈА ЗАШТИТА | 175 | | |
| д) СОЦИЈАЛНЕ УСТАНОВЕ | 175 | | |
| ђ) ПРАВДА | 175 | | |
| е) ФИНАНСИЈЕ | 175 | | |



ОСЕТЉИВО И НЕПОУЗДАНО ЈЕ
ЗАДИРАЊЕ У ПРОШЛОСТ БЕЗ
КАМЕНОМ И РЕЧЈУ ОБЕЛЕЖЕНИХ
ТРАГОВА. РАСКОПАВАЊЕ УЗБУЂУЈЕ,
АЛИ НЕ ОБЕЂАВА. И ЗАТО, НЕКА НЕ
БУДЕ ЗАМЕРЕНО САКУПЉАЧИМА ЗРНА
ПРОШЛОСТИ АКО СВИМ ДАВНИМ,
ВАЖНИМ ЗБИВАЊИМА НЕ ПОКЛОНЕ
ДУЖНУ ПАЖЊУ.*

* Из брошуре 10 година ППК - Трстеника, 1985



УВОД

Ова књига није настала као унапред задати циљ. Припремајући изложбу 170 година Трстеника у Новој чаршији 1832. - 2002. година¹, сакупио сам доста драгоценних података о историјату настанка Трстеника. По завршетку изложбе била је штета да сав тај материјал оде у заборав, па сам решио да га проширим сеоском архитектуром и да га публикујем у облику књиге.

Сви аутори који су раније писали о Трстенику само су се у фрагментима дотицали теме о градитељству и архитектури. Једино је Мирослав Поповић у својој докторској дисертацији "Трстеник и његова околина" штампаној у облику књиге 1968. године ову тему нешто шире обрадио али као професор географије. Овде наравно не мислим на обимне студије о средњевековним манастирима Љубостиња и Велуће, као и о Трстеничкој цркви и кући Катића. Из личног познанства са архитектом Василијем Петровићем познато ми је да је у свом раду на последипломским студијама и магистарском раду, детаљно анализирао настанак моравске куће у трстеничком крају. Ови радови нису публиковани (штампани) за ширу јавност, па их не могу сматрати за

опште познату литературу. Зато сам у овој књизи настојао да дам што више архитектонских података о најзначајнијим објектима различитих намена, уз нужни приказ историјских догађаја у контексту објашњења везаних за њихов настанак.

Било је тешко прикупити веродостојне податке о времену изградње, првим власницима, мајсторима - предузимачима и евентуално пројектантима, не само код старих објеката из 19. века, већ и за објекте грађене у 20. веку. Наши савремени пројектанти и градитељи као да се намерно труде да остану анонимни за разлику од средњевековних колега који су своја имена радо урезивали у камене плоче или су их живописци осликалвали на манастирским фрескама. Нема књиге којој се не зна име писца, али је права реткост да архитекта стави своје име на зграду коју је пројектовао. Они ретки који то и чине, сјутне колеге називају хвалисавцима. Зато сам за већину грађевина из 20. века податке о пројектантима и градитељима морао да тражим по архивама или код учесника у њиховој изградњи.

Материјал у књизи поделио сам на сеоску, варошку, сакралну - црквену и

1. Изложба је одржана од 15. до 30. 11. 2003. године у Ликовном салону Дома културе у Трстенику



споменичку архитектуру. Школе, цркве, амбуланте и друге објекте на селу нисам обрадио, јер не спадају у народну - сеоску архитектуру, изузев Домова културе који су оставили трага у једном временском периоду на живот у селима после Другог светског рата. У нашем крају скоро све школе урадиле су монографије о свом настанку - а о свим сеоским црквама и богомољама требало би написати посебну књигу. Овде су дати само основни подаци о манастирима Љубостиња и Велуће и о црквама у Трстенику и Рибнику. Код споменичке архитектуре избор је углавном био на спомен обележјима која имају извесну уметничку вредност или обележавају по мом критеријуму значајну личност или догађај. Један део књиге посветио сам трстеничким неимарима. На крају књиге дао сам посебан Додатак у коме сам приказао све основне податке о данашњем Трстенику, као и неке занимљиве податке о предратном Трстенику. Предност у опису дао сам, разумљиво, варошкој архитектури ради бројности и значаја грађевина.

Што се тиче историјских догађаја везаних за Трстеник и околину, обрађени су код свих аутора углавном на исти начин, само је ствар стила како је ко испричао. Исто је и код аутора који су обрађивали

настанак и развој народног градитељства на нашем простору. Овде мислим на ауторе који су проучавали Моравску кућу (Којић, Де Роко, Цвијић).

На крају се захваљујем свима који су ми својим казивањем и упућивањем на одговарајућу литературу помогли да напишем ову књигу. Посебно се захваљујем г. Десимиру Поповићу - Деску на драгоценим и исцрпним информацијама. Такође се захваљујем сарадницима, архитектама Гордани Петровић и Катарини Здравковић на сакупљању дела материјала са терена. Захваљујем се и Мирославу Милошевићу за снимљене фотографије као и Фото студију Пешић из Трстеника

у Трстенику,
о Ивандану, 2005. године

Аутор

СЕОСКА АРХИТЕКТУРА





1. ФОРМИРАЊЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА

Врло повољни природни услови, као што су водени токови река и речица, плодне равнице поред њих, шумовита бруда и планине, још у најстаријим временима привлачили су народе различитих етничких припадности да се настањују у овим крајевима. Потврда ове констатације су налазишта људских насеља још из праисторијског доба на локалитетима Селишта и Благотина. На овим просторима у различитим временским периодима живели су народи различитих култура све до 7.в.н.е. када се овде доселило словенско племе Срби. Бурна историја ових крајева није предмет ове књиге, али се морају поменути неки сегменти историје који су везани за развој насеља са гледишта градитељства.

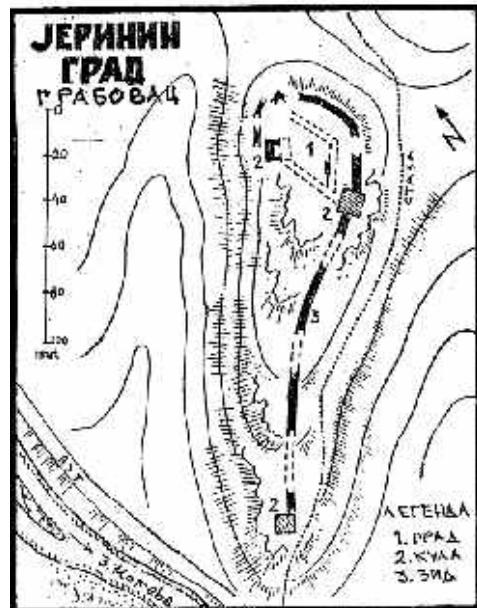
За време када је у средњевековној Србији владала лоза Немањића, а нарочито када је Крушевач постао престони град кнеза Лазара, овај крај је доживео велики развој како сеоских насеља, тако и у подизању властелинских градова – утврђења. Тако у Богдану властелин Југ Богдан гради за себе двор, који је вероватно био поред садашњих остатака зидова једне црквице на северној узвишици изнад села, званој Ђуровац, а за коју народ верује да ју је подигао Југ Богдан (сл.1) На овом месту народ пали



сл. 1 Брдо Ђуровац код Богдана

свеће о празницима, сматрајући га за свето место. Нешто касније око 1459. године у Грабовцу на брду изнад Мораве, Јерина, жена деспота Ђурађа Бранковића, обнавља некадашње рушевине римског каструма у утврђени град за одбрану од Турака (сл. 2 и 3). Из тог времена у једном писаном документу кнез

сл. 2 Скица Јерининог града у Грабовцу





Лазар 1381. године поклања манастиру Раваница села Рибник, Велуђе и Трстеник, што представља прво помињање ових насеља у неком српском спису.

После пада српске државе у турско ропство у 14. веку, као и у другим крајевима, народ напушта своја стална станишта и сели се у провизорно изграђене куће у пределе што даље од путева којима су се кретали Турци. У напуштене српске куће уселењавају се турски досељеници, а када више није било празних кућа, почињу нови досељеници да граде куће у малоазијском стилу што ће се касније снажно одразити на српско народно градитељство. Од друге половине турске петовековне владавине, па све до њеног окончања



сл. 3 Рушевине Јерининог града у Грабовцу

били су честе миграције сеоског становништва. У зависности од ратне среће или несреће локално становништво се селило на север све до Срема, па се опет враћало ако се стање за обитавање поправило. Истовремено у ове крајеве досељавало се српско становништво бежећи од Турака са Косова, Метохије и Македоније, па и из Црне Горе. Тако су настале нека нова насеља, нека су и нестале, као што су Војин Брод и Броска, вероватно насеља поред Мораве јер се у турским записима наводи да се житељи ових насеља баве израдом лађа (скеле и чамци).

Турски пописи становништва – **дефтери** (тефтери) показују да је већина садашњих насеља трстеничког краја постојала у средњем веку. Тако се у првом попису из 1476. године наводи колико у коме селу живи Влаха, како су Турци погрдно називали Србе, као и колико има кућа у пописаним селима. Из овог пописа наводимо податке за села:

- Стари Трстеник има 24 куће и 160 Влаха,
- Црнишава има 31 кућу и 220 Влаха,
- Почуковина (Почековина) има 28 кућа и 200 Влаха,
- Лубуш (Лопаш) има 7 кућа и 50 Влаха.

Из **дефтера** за 1574. годину види се осетно смањење становништва, које је ради великог турског зулума било приморано да се сели на безбеднија места која нису контролисали Турци. Тако је после 98 година од првог пописа стање у истим селима било следеће:



- Доњи Трстеник (сада Стари Трстеник) има 9 кућа и 60 Влаха,
- Црнишава има 13 кућа, а број житеља се не наводи,
- Почуковина има 21 кућу и 150 Влаха,
- Лубуш се не помиње (вероватно је село било пусто).

У дефтеру из 1565. године помињу се из трстеничког краја само два села: Рајинац и Милутовац.

Сви окупатори српске земље вршили су пописе становништва и добара да би имали евидентију пореских глава, па се тако и у једном попису који је обавила Аустрија у време њене окупације ових крајева од 1718. до 1739. године, наводе села: Лозна, Грабовац, Угљарево, Медвеђа, Дренова, Риљац, Богдање, Стопање, Почековина и Попина.

О старости и времену настанка насеља овог краја тешко је нешто конкретно рећи. Да су Срби од доласка у ове крајеве из своје старе постојбине своја насеља зидали од камена као стари Грци и Римљани, сада би и ми имали остатке рушевина тих насеља и могли би са сигурношћу да утврдимо њихову старост. Међутим, Словени су себи градили станишта од лаког материјала који је био подложен брзом пропадању, па зато за нека насеља у овом крају можемо само да претпоставимо да постоје на местима где су некад биле насеобине и пре формирања старе Српске државе за време лозе Немањића. У почетку, насеље је чинила једна породична заједница са

кућама, обично у добро заклоњеној и заштићеној околини, у шуми или планини. Урбана карактеристика сеоских насеља трстеничког краја је да су збијеног типа, чак и у брдским пределима. Само неколико брдских засеока је са раштрканим кућама на обронцима Гледићких планина. Овакве засеоке чине куће чији житељи носе исто фамилијарно презиме по коме се обично назива и засек.

Насеља су се изграђивала дуж путева, па потом у сокацима који су се везивали за главни пут. На окућници су сем стамбеног објекта били и сви остали привредни објекти. Наша села никада нису имала урбанистичке планове, те су се стихиски градила без икаквих ограничења у погледу просторног ширења све до данашњих дана. Таква безпланска градња смањује површине обрадивог земљишта, а ускоро ће се сва таква насеља поред магистралних путева спојити, па ће се пут претворити у непрекидну улицу. То је већ видљиво на путу од Трстеника до Стопање. Последица масовне градње поред магистралних и главних путева је прерастање села у мале варошице у којима се истовремено граде цркве, школе, отварају трговинске и занатске радње, угостићељски и други објекти. Тако су настале села – варошице: Медвеђа, Дренова, Милутовац и Стопања која су истовремено и средишта за околна мања насеља.



2. ТИПОВИ СТАМБЕНИХ КУЋА

2.a. МОРАВСКА КУЋА

а) увод

Ж крајевима око реке Западне Мораве током историје постојала су вероватно различита човекова станишта, као и у осталом свету, грађена од различитог грађевинског материјала и различитог облика. У стручној литератури, а везано за наведене различитости, као први грађевински објекти помињу се: сибара, кривача, савердак, лубура, брвнара и други називи. Сви ови типови станишта имали су у првој фази развоја само једну просторију

која се називала "кућа" (сл. 4). Из новијег доба у овоме крају позната је тзв. **моравска кућа** која се подједнако градила и на селу и у вароши. Према проф. арх. Браниславу Којићу: **моравска кућа** развијала се на темељу **чифчинске приземљуше** са Косова и Повардарја, која се у стручној литератури назива **косовска приземљуша**. Вероватно ћете се упитати одакле ова кућа у Поморављу? Када је Турска Султановим хатишерифом 1830 године дала Србији аутономију која се простирала до леве обале Западне Мораве, онда је настала велика миграција српског становништва са Косова и Повардарја у ове крајеве. Крајеви јужно од десне обале Западне Мораве и даље су остали под



сл. 4 Живот на српском селу њо Феликсу Каницу, Југоистици



сл. 5 Кућа Симе Ковачевић у Медвеђи

турском влашћу. Новопридошло становништво делимично се уселевало у напуштене турске куће (грађене у малоазијском стилу), а већински део почeo је себи градити куће какве су имали у старом крају. Треба рећи да су крајеви из којих су дошли, били поштеђени од честих ратова које је Турска водила са Аустријом, као и од још чешћих буна



сл. 5а Кућа Миленка Јовановића у Рајинцу

које су Срби подизали против Турака. Овакви историјски догађаји онемогућавали су локалном становништву да граде куће од тврдог материјала ради честе бежаније и збегова. После сваког повратка из егзодуса затицали су згиришта од својих станица. **Косовска приземљуша** се на новом терену развијала читав један век, од 1830. г. до око 1930. г. Пролазећи кроз



сл. 5б Кућа Драгомара Ивановића у Грабовцу



сл. 5в Кућа Мирослава Агатионовића у Риљицу

различите фазе организационе шеме развила се у нови тип тзв. **моравску кућу**. Еволуцију развоја **косовске куће** у нашем крају детаљно је обрадио арх. Василије Петровић у свом специјалистичком раду. Најстарије куће приказане у овој књизи потичу углавном из друге половине 19. века, јер старијих очуваних кућа на овом подручју нема (сл. 5-5ж).

Током прикупљања података у насељима трстеничког краја уочено је да других типова кућа нема из тог раног периода сем



сл. 5г Кућа Јована Радосављевића у Брезовици

моравске куће у различитим варijантама. Нови типови стамбених кућа појављују се у мањем броју на крају 19. и током 20. века.

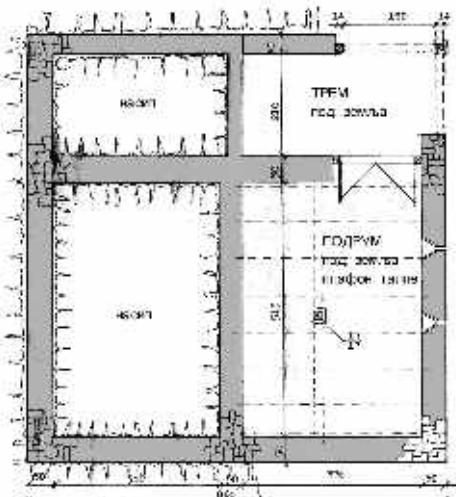
О функцији моравске куће биће написано у делу књиге о варошкој архитектури јер је била типична и за варошка насеља, а у овом делу књиге приказаће се конструкцијни систем и архитектонско грађевинске карактеристике.



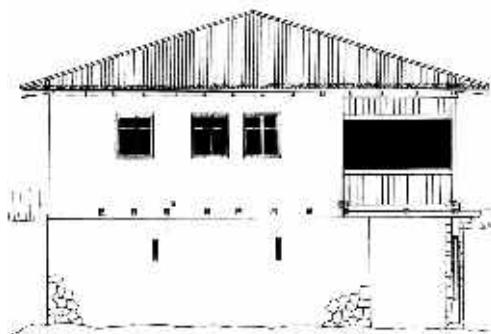
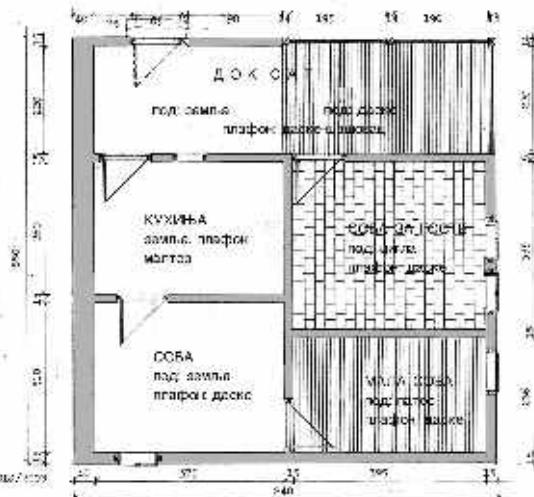
сл. 5д Кућа Драгомира Ивановића у Грабовцу



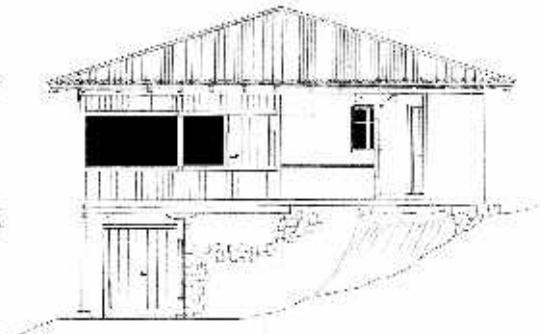
Основа подрума Р 1: 50



Основа прizемља Р 1: 50



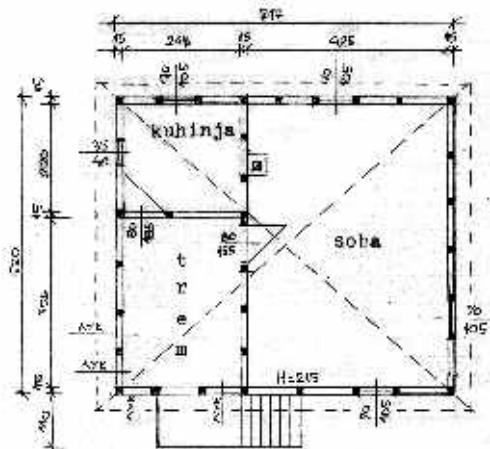
Јужна фасада Р 1: 50



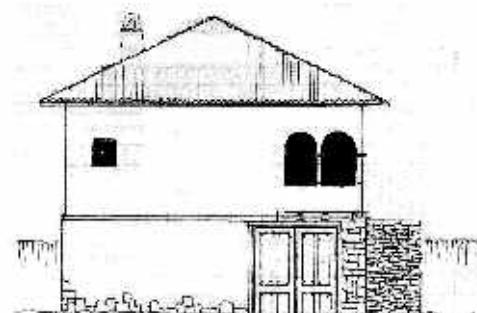
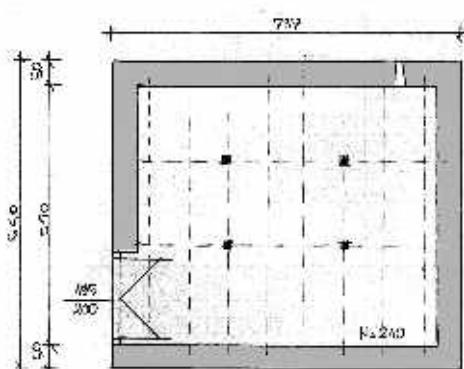
Испречна фасада Р 1: 50

Примао: Душан Симоновић, август 2002.

сл. 5 ј Кухија Златић Ђурић у Грабовцу



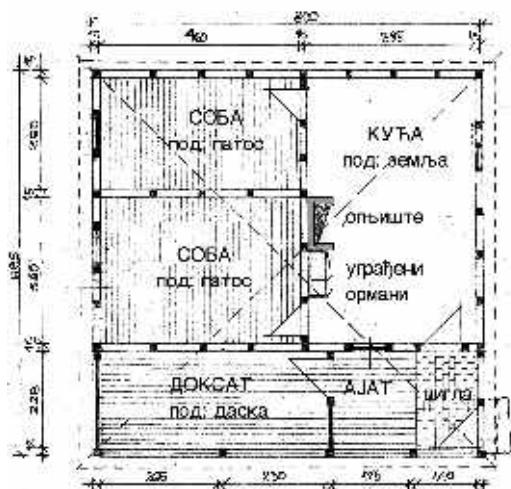
ЗАПАДНА ФАСАДА



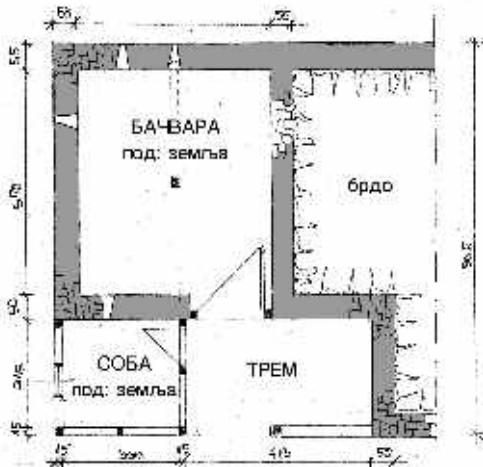
СЕВЕРНА ФАСАДА

Прћао: Душан Симоновић, април 2003.

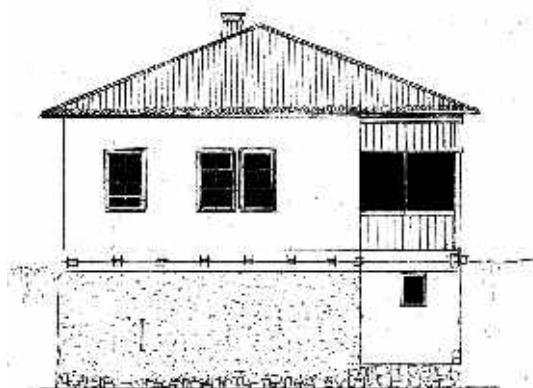
сл. 5e Кућа Светолика Марковића - Лике Моравца у Чаприма



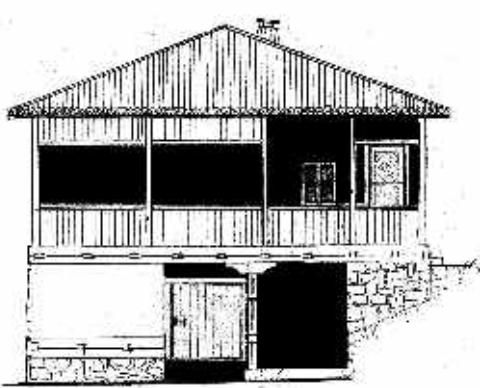
ОСНОВА СПРата



ОСНОВА ПОДРУМА-ПРИЗЕМЉА



ЈУЖНА ФАСАДА



ИСТОЧНА ФАСАДА



сл. 5ж Кућа Станка Обрадовића у Грабовцу



б) конструкција

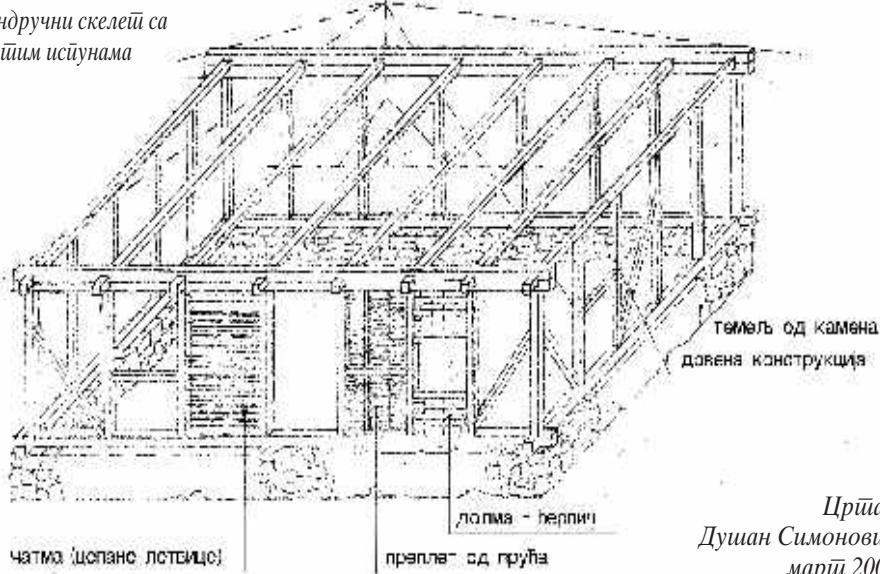
Код свих варијанти ове куће основни конструктивни систем је ткз. бондрук, од грчке речи *вондруки*, што би шире преведено на наш језик било *конструкција од лаке грађе*, како наводи проф. арх. Де Роко. То је костур од дрвених греда и стубова који међусобно повезани чине носећу конструкцију куће. Хоризонталне дрвене греде *темељаче* постављају се обично преко плитког каменог темеља, зиданог у суво или са блатним малтером. На угловима *темељаче* су имале везе на засек греда у греду. На угловима и на размаку до једног метра постављани су стубови дебљине око 15/15 цм,

ужлебљени, односно уколачени са доње стране у *темељачу*, а са горње стране у *венчаницу*. Између стубова су постављани косници и хоризонталне гредице *прагови*, што је све служило за укрућење стубова (сл. 6, 6а). Преок *венчанице* постављају се греде *тавањаче*, а преко њих греде зване *преклапаче* усечене у *тавањаче*. Затим долази кровна конструкција коју чине *рогови* или *мертеци* и *гребењаче* или *маје*, да би се све ослонило на средњи стуб, звани *поп*. Ако је кров сложенији, код кућа где је доксат излазио из габарита куће, онда кровна конструкција постаје сложенија јер се постављају греде зване *рожњаче* које се ослањају на *столице*. Кров је покри- вен олучастим црепом *ћерамидом*.

БОНДРУЧНИ СКЕЛЕТ

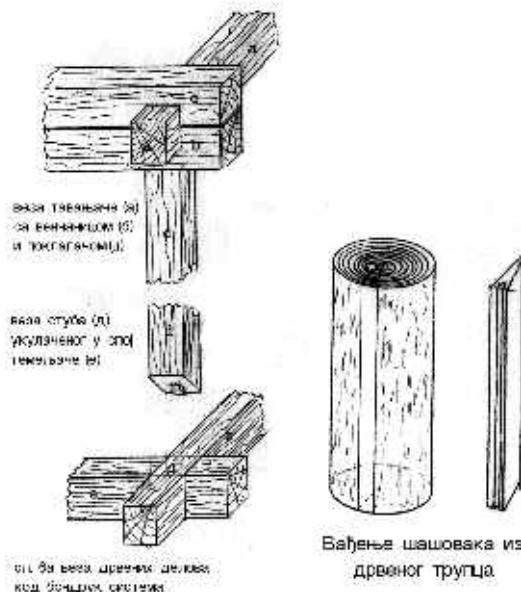
са разлиичитим испуњањем пролета између стубова

сл. 6 Бондручни скелет са различитим испуњањима





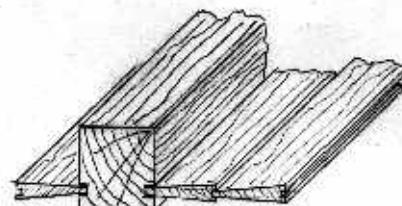
ВЕЗЕ ДРВЕНИХ ДЕЛОВА
КОД БОНДРУК СИСТЕМА



сл. 6а Везе дрвених делова код бондрук система



сл. 8а Ограда на доксату од шашовака у Грабовицу



сл. 8 Таваница - Плафон од шашовки

Цртак: Душан Симоновић, март 2003.

која се поставља преко дашчане подлоге. Стреха је обавезно испуштена 50 до 60 цм, а рогови и гребенјаче испод стрехе су најчешће украсавани различитим засецањем правих или кривих линија. Стреха никада није опшивана са доње стране ламперијом. Кров је, по правилу, на четири воде, изузев код кућа са испуштеним доксатом.

Зидови које чини бондручни костур могу бити испуњени на различите начине, у зависности од временског раздобља њихове изградње или у каснијем периоду од материјалног стања домаћина. Навешћемо неколико најчешћих случајева изградње зидова приказаних на слици бр. 6:

- **плетар** се радио тако што се између два носећа стуба бондрука угради тањи стубић или два, око којих се исплете пруће или гране сечене по дужини, па се са обе стране омалтерише блатом помешаним са сламом и плевом.

- **чатма** или **кованица** или **приковци** граде се тако што се између два стуба бондрука углави тањи стуб, па се онда са обе стране прикивају хоризонталне летвице или цепане праве гране, зване **баскије** или **жиоке**. Простор између летвица се испуни иловачом са ситним камењем, па се зид са обе стране омалтерише блатним малтером помешаним са сламом и плевом или са сеном (сл. 7).



сл. 7 Кућа Мирослава Јовановића у Рајинцу

• **Ћерпич или долма** (на турском значи насып или набој) је зид са испуном од непечене цигле која се зида у блатном малтеру између стубова и косника бондручног скелета. По завршеном зидању зид се обострано омалтерише блатним малтером као и у претходним случајевима. У каснијем периоду развоја ове куће, уместо непечене живе цигле, почела се употребљавати печена цигла и кречни малтер.

Таванску конструкцију чиниле су греде тавањаче постављане обично на размаку од једног метра. Код кућа из ранијег периода у просторији која се звала кућа у којој је било отворено огњиште, таван је био без плафона, отворен за излаз дима са огњишта. Таван изнад собе био је покрiven

даскама, ткз. *шашовкама* или *шашовцем*. Ове даске су из окружног стабла, зракасто цепане и убаџиване у жљебове тавањача, а свака даска на дебљој страни имала је жљеб *утор* у који се увлачио тањи крај друге даске шашовке (сл. 8, 8а). У неким зградама простор између тавањача је затваран *ваљцима* или *коленикама* који су се правили тако што се око дрвене тесане облице, ширине око 10 цм уваља блато са сламом и плевом, остављајући крајеве слободне, који належу на летве приковане подужно за тавањаче. Затим се ови ваљци са доње стране облепе блатним малтером са сламом, а саме тавањаче са доње стране остају видне. Са горње таванске стране, такође се стављало блато као топлотна заштита, а често су преко блате стављане и даске.

Подови код првих кућа овог типа били су у свим просторијама од набијене земље. У каснијем периоду у собама и на доксату рађени су дашчани подови, а у кући и ајату, подови од камена или печене цигле.

Интересантна варијанта моравске куће је када се градила на косом терену, па се имао утисак да је кућа спратна. То је кућа на *ћелици* (вероватно од грчке речи *ћелар* подрум) код које је зид на косини делимично укопан, изграђен од камена дебљине и преко пола метра. У овом простору је обично била штала, а у каснијем развоју овог типа куће простор се користио као подрум, бачвара, магаза и сл. По врху каменог зида, нормално се градила бондручара (сл. 9, 9а, 9б).



сл. 9 Кућа Драѓане Ранковић у Прњавору



сл. 9а Кућа Саве Николића у Рајинцу



сл. 9б Кућа Станимира Марковића у Рушинику

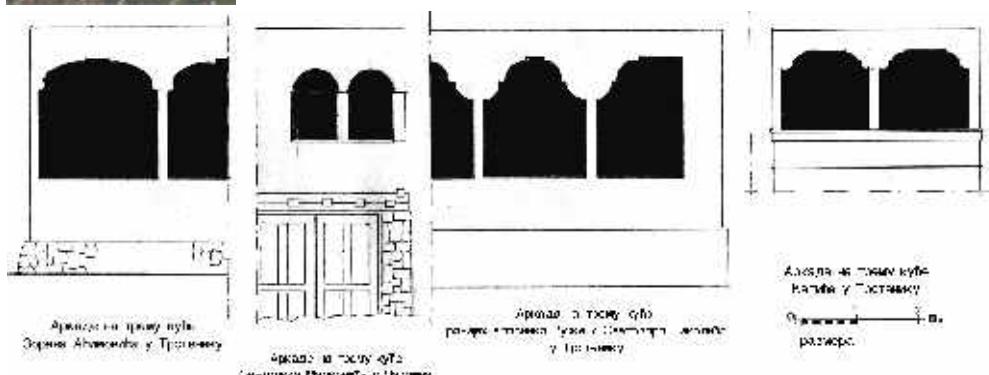
б) стилске карактеристике

Најпознатији елемент који стилски одређује припадност моравској кући је **трем и доксат**. Без обзира на место које заузима у габариту куће, увек је давао карактеристичну лепоту кући. Тада отворени простор испод заједничког крова зграде стварао је везу између окућнице и затвореног стамбеног дела куће. Овај део зграде је, по правилу, на дрвеним стубовима који носе таванску и кровну конструкцију. У почетку, стубови су саставни део **бондрук** конструкције и стоје између **темељаче** и **венчанице**. Код неких кућа испод **венчанице**, а у врху стуба уграђивани су подметачи **јастуци**. У задњој фази стилског развоја ове куће појављују се лукови између стубова, тзв. *аркаде* (сл. 10). Стубови су и даље конструктивни елемент, а лукови само служе као декоративни украс. Конструкција лукова је врло различита, а начин моделирања зависио је од умешности народног неимара. Лук се добијао укрштањем дашчица, слично *прекавцу*, па онда малтерисао са обе стране, уз претходно постављање шаблона са доње стране који је давао тражену форму. Са појавом печене цигле, лук се зидао опеком. Лукови су обично део кругова или елипсе, или комбиновано са различитим геометријским елементима, што је све зависило од маште зидара или власника куће (сл. 10а, 10в). Испод



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



Цртеж: Душан Симоновић, мај 2003.

сл. 10 Лукови - аркаде



сл. 10б Кућа Доброславке Стефановић у Рајинцу

лука увек се види дрвени стуб који је често општан даскама. У каснијој фази развоја ове куће срећу се врло лепо и маштовито изрезбарени стубови (сл. 11) и дрвени елементи уметнути са обе стране у врху стуба (сл. 10б, 10г). У сегменту ове књиге о варошкој архитектури биће још писано о *трему* - доксату пошто су то обавезни елементи како сеоске, тако и варошке куће *моравке*.

О г р а д а као део зграде је саставни елемент *трема*. Овај део куће је у почетку био без ограде, потпуно отворен према авлији. Са појавом *доксата* као нове савршеније функције *трема* почиње се на различите начине овај простор ограђивати, углавном ради спречавања уласка домаћих животиња. Ограда може бити дрвена, од *шаишовца*, која се завршава дрвеном хоризонталном гредицом, затим може бити зидана као зидови куће и завршава се покривном даском, и коначно ограда може бити и од летава различито профилисаних и сложених једна поред друге дајући маштовите комбинације (сл. 12, 12а).



сл. 10в Доксат на кући Јована Карамарковића у Медвеђи



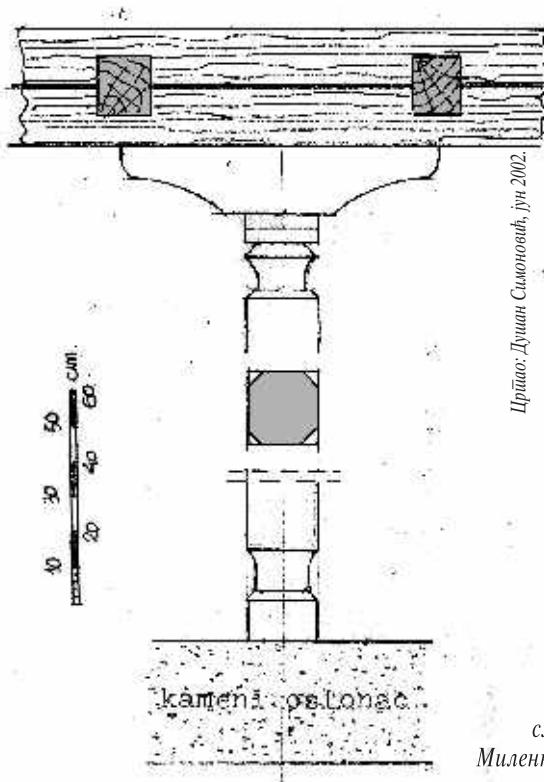
сл. 10^т Доксат на кући
Чедомира Димитријевића у Божданљу



сл. 12 Ограда на ћрему Миће Стјојановића у Божданљу
сл. 12а Ограда на ћрему Небојше Ђокића у Божданљу



сл. 11 Скица дрвеној резбареној стуба
на кући Станка Обрадовића у Грабовицу



сл. 13 Вратнице на кући
Миленка Јовановића у Рајинцу



Саставни део свих ових ограда су капијице, вратаница или вратнице чија је сврха била да бране улаз домаћим животињама, а малој деци да излазе у авлију. Вратнице су често постављане и испред улазних врата у кућу, која су се користила лети (сл. 13).

Димњак комин је, свакако, врло карактеристичан детаљ моравске куће (сл.14). Како се функција и унутрашња организација куће усавршавала тако је и овај део добијао савршенију архитектонску форму. Код најстаријих кућа отворено огњиште налазило се на



сл. 14а Комин на кући
Аврама Живковића у Медвеђи

средини просторије зване *кућа*. *Комин* је на излазу из кровова био широке основе чија се конструкција од дрвених грађевина сужавала према врху, а завршавао се косим кровићем *квочком* покривеним ћерамидом. Зидови комина били су од *плетера*, омалтерисани са обе стране блатним малтером. По негде *комин* је опшивен са свих страна даскама (сл.14а и 14б). Када је огњиште премештено уз средњи зид, односно када је огњиште озидано, онда се и димњак зидао од опеке од пода до врха или само од тавана. Завршетци димњака у виду димњачке капе врло су различито и маштовито грађени (сл. 14).

Прозори су важан елемент у функционисању здравог живота у кући или и незаобилазни архитектонски детаљ који краси изглед куће. Прозори су дрвени, а могу бити



сл. 14б Комин на кући Драгане Ранковић у Прњавору



сл. 14 Обличци димњака на сеоским кућама у западном Поморављу
(из часописа в Крушичевачки зборник 1988/89)



сл. 15 Прозор на кући Раде Кийић у Прњавору

једноделни и двodelни, двоструки и једноструки. Са појавом стакла, у отворе који су служили као прозори а затварали су се дрвеним капцима или различитим засторима, почињу се уграђивати застакљена покретна крила. Застављена крила су вертикалним и хоризонталним *шпроснама* дељена на два и више делова ради лакше замене разбијених делова, у то време врло скупог стакла (сл. 15, 15а, 15б) Једнокрилни прозори код свих старих кућа, по правилу отварају се према спољашњој страни. Са појавом

сл. 15б Прозор на кући
Добротлавке Стевановић у Рајинцу

дуплих прозора раде се горња мања крила, а отварају се као и велика крила. Ради заштите од крађе скоро увек се са унутрашње стране или између дуплих крила налазе дрвене или металне решетке. Што је домаћин био богатији то су и решетке биле маштовитије израде (сл. 15в).



сл. 15а Прозор на кући у Рујинику

сл. 15в Дрвена решетка на прозору куће
Добривоја Радивојевића у Грабовцу



сл. 16 Врати на кући Станка Обрадовића у Грабовцу

сл. 16а Врати на кући Раде Килић у Прњавору

В р а т а су увек дрвена, код старијих кућа су од пуне даске са *кушацима*, затварала су се дрвеном бравом, а са унутрашње стране ради сигурности од провале, врата су се осигуравала клизним летвама или гредицама. Улазна врата су увек једнокрилна и отварају се унутар просторије. Са економским јачањем сеоског становништва, изради столарије поклања се посебна пажња, па је постала ствар престижа имати на кући столарију са што више декоративних елемената (сл. 16, 16а.).

С т р е х а је важан функционални детаљ моравске куће. Стреха штити зидове куће од штетних утицаја атмосферија, а лети прави хладовину. *Рогови* или *мертеци* испуштени су најмање 50 до 80 цм, најчешће различито профилисани правим или закривљеним засецима. Стреха са доње стране није била опшивана даскама, већ су оне биле



сл. 17 Стреха на кући Карамарковића у Медвеђи

видљиве изнад *мертека* као оплата за *ћерамиду*. Код неких кућа на чело стрехе прикивана је за рогове даска чија је доња ивица била различито засецана у виду биљних или геометријских мотива (сл. 17, 17а, 17б).

сл. 17а Стреха на кући Карамарковића у Медвеђи



сл. 17б Стреха на кући Мирослава Агајоновића у Рајинцу





Фасада. У најдужем периоду свог постојања *моравска кућа* је остала без икаквих украсних елемената, зидови су били равни и глатки. Блатни малтер није омогућавао дуже задржавање евентуално украсних детаља на зидовима. Са појавом кречног малтера почињу се на фасади у малтеру радити имитације камених блокова, разних апликација у облику биљака и животиња. Око прозора и врата раде се оквири или рамови различите форме. Дуго година кућа се споља кречила искључиво природном белом бојом креча, а са појавом примене зидне пластике која је требало да се истакне, фасаде се почињу бојити у два, ређе у више тонова. Често се уместо прављења декоративних украса око прозора и врата од малтера стављају резбарене даске, па и на угловима куће (сл. 18).



сл. 18 Дрвени украси на угловима куће ранијеž власника Вучка Миленковића у Трстенику

2.6. КУЋА НА ГЛАГОЛ

Моравска кућа од своје почетне, најједноставније форме и фасаде беле које као снег, у својој задњој фази развоја почетком 20. века губи своју оригиналност и почиње да прима архитектонски утицај са севера и запада.

Са појавом цемента, печене цигле, црепа, касније и гвожђа, појављују се куће нових габарита и другачијег изгледа од традиционалне **моравке**. За ову кућу првобитног изгледа историчари српске сеоске архитектуре кажу да потиче од **пироћанске куће**, коју су у ове крајеве пренели досељеници из источне Србије у време када су се овде насељавали и Срби са Косова и Повардарја. На старе куће овог типа у извornом облику нисам наишао у нашим селима, већ само на куће новијег датума изграђене од тврдог материјала. Кућа чија основа је у виду ћириличног слова „Г“, зvana у народу **кућа на глагол** (сл. 19), била је врло популарна почетком 20. века када је већ престала да се гради *моравска кућа*. Ове куће су зидане од печене цигле са кречним малтером, касније и са цементом. Међуспратна конструкција је од дрвених греда са тзв. *каратаваном* који чине *коленике* (као и код *моравке*) уваљане у блатни малтер и ређане између дрвених греда. Плафон је рађен од плетене



трске прикиване за греде или од прикованих летава са доње стране теслом засечене ради бољег хватања малтера. Са горње стране за греде тавањаче прикиване су даске преко којих се стављало блато са плевом као топлотна изолација. Темељ је од клесаног камена зидан са цементним малтером и обично је високо изнад тла. Висока сокла наговештавала је да кућа има подрум. Кров је прво био покривен бибер црепом, касније је дошао фалцовани цреп. Код ових кућа нема стрехе, већ назидак од цигле различито профилисн тзв. *симс*. Олуци су били висећи или лежећи. У правом углу који чине крила зграде најчешће је наткривени улаз у кућу који може бити озидан и застакљен у виду терасе или веранде. На овој кући прозори су велики, могу бити и четворокрилни са крилима на којима је пуно хоризонталних и вертикалних подела. Улазна врата су

обично двокрилна и полузаставакљена, а унутрашња су са крилима израђеним од више столарских елемената, са *футером* увек у ширини зида на коме се налазе врата. Фасада овог типа куће увек је украсена геометријским фигурама или апликацијама биљних и животињских мотива, а кречена је обично у два тона. Најједноствији тип ове куће имао је три просторије, да би у задњој фази развоја половином 20. века добила више просторија, опремљена је инсталацијама за савремено становље. Употреба нових грађевинских материјала као што су бетон, арматура, армирано бетонска међуспратна конструкција, учинили су да ће ова кућа потрајати знатно дуже од *моравске куће*. Због своје бројности по насељима нашег краја ова кућа се може сврстати у ткз. народну архитектуру.





2.в. КИТЊАСТА КУЋА - ВАРОШКА КУЋА

Прагајући за старим кућама по селима трстеничког краја, у брдским и равничарским селима наилазио сам на стамбене зграде необично лепо укraшених фасада које пре личе на варошке куће него на сеоске. Пошто се својим привлачним изгледом издвајају од других кућа, а има их у већем броју и немају никакву сличност са моравском кућом, заслужују да се нешто више напише о њима (сл. 20, 20а, 20б, 20в, 20г). Интересантно је да оваквих кућа у самом Трстенику на kraју 20. века нема, а ако их је било вероватно су порушене код изградње нових колективних зграда. Не знајући ову скupину кућа у коју групу да сврстам, ја сам их ради њихове китњасте фасаде (стручни назив "другостепена пластика") назвао *китњасте куће*. Све су изграђене у времену од око 1920. 1940. године, што указује на претпоставку да је то био неки помодни грађевински хит настао вероватно у варошима, а који су богатији сељаци пренели у село. Ове куће су градили најчешће дунђери из околине Варварина и Коњуха који су, изгледа били највешици у прављењу лепих шара на фасадама. По конструкцији *китњаста кућа* је иста као и кућа на глагол. Темељ је од клесаног камена, обично високо изнад тла, често са подрумом који је



сл. 20 Кућа Драгана Михајловића у Брезовици изграђена 1926.

врло плитко укопан. Уместо подрума, код неких кућа је ниско приземље са спратом изнад. Зидови су од печене опеке у кречном малтеру. Испод плитке стрехе је *симс*. Кровни покривач је *бабер* или *фалцовани* цреп. Габарит ових кућа је правоугаоник са типском функцио-



сл. 20а Кућа Чедомира Димитријевића из Београда, изграђена 1925.



налном шемом: у средини ходник, лево и десно собе, а у наставку ходника кухиња. Са развојем сеоске инфраструктуре касније се у зграде уводи струја и вода. Врло богата зидна орнаментика је рађена у кречном малтеру. Стубови на угловима су обрађени у виду

вертикалних *канелура*, а врхови у виду капитела. Углови зграда су често са уградњом дубоких хоризон-



сл. 20б Кућа Миленка Јовановића у Рајинци изgraђена 1936.



сл. 20г Кућа у Планиници



сл. 20в Кућа Мирјане Кошутин и Живане Тадић у Рујушнику изgraђена 1936.



сл. 21 Врати на кишњаситим кућама



сл. 21а Детаљи прозора на кићињаским кућама

тала давали имитацију камених блокова. Сви оквири око врата и прозора у фасади су урађени са геометријским мотивима или преплети са мотивима флоре (листови, гранчице, цветови, гроздови...). Често има и мотива из животињског света (главе, фигуре, птице...). На свим овим кућама као да су се столари такмичили са фасадерима чије ће дело бити лепше. Сва столарија на фасади улепшавана је разним украсним лајснама, профилисаним даскама и дашчицама са детаљима често рађеним у дуборезу. Стакло на прозорима и улазним вратима са спољашње стране украшено је различитим дрвеним апликацијама (сл. 21, 21а). Фасада је бојена у две боје да би се истакла зидна пластика. Претпостављам да је ондашња мода шарених фасада дошла са севера из Мађарске, где су овдашњи дунђери научили поступак рада и донели одговарајуће шаблоне и мустре за шаре. После Другог

светског рата, вероватно због сиромаштва народа, више се нису градиле овакве куће.

У праву варошку кућу може се сврстати кућа проте Брадића у Медвеђи, зидана половином двадесетих година XX века (сл. 20д).



сл. 20д Кућа Проће Брадића у Медвеђи



2.г. ДРУГИ ТИПОВИ КУЋА

Многим имућнијим сеоским домаћинствима постојала је једна или две *мале куће* које су се састојале само од једне просторије у које су се уселењавали тек ожењени синови са својим невестама. Ту су они штитили свој интимни живот од знатиље млађе чељади и стида од својих старијих. Ова је кућа зидана од истог материјала (**бондрука**) као и главна зграда, малтерисана је блатним малтером и кречена у бело. Кров је био на четри воде, а кровни покривач ћерамида. Под је био од набијене земље, касније од цигле и на крају од дасака. Таваница је била малтерисана блатом или општивана даскама. На кући је био један мали прозор и храстова дрвена врата (сл.22). У западној Србији овај тип куће звао се **вајат**. У другој половини

сл. 23 Кућа Александра Југошића у М. Дренови



сл. 22 Мала кућа - Вајат

цртеж Д.Симоновић, мај 2004.

прошлог века у домаћинствима где су још постојале *мале куће* уселењавали су се најстарији чланови, баба и деда који су ту проводили своје последње године, чувани и пажени од млађих чланова.

У другој половини 20. века са јачањем економске моћи села, а нарочито захваљујући сељацима који су радили у иностранству, тзв. гастарбајтерима, у нашим селима се развија сасвим ново схватање значаја и функције стамбене зграде. Куће се планско граде по пројектима које су цртали архитекти, а зидали квалификованi зидари. Ове куће могу се звати сеоским само по месту градње, међутим по својој архитектури спадају у модерна здања каквих ретко има у граду Трстенику. То је потврда



стана у коме је у једном временском периоду сеоско становништво економски било знатно богатије од градског, па се зато крајем 20. века могу у сваком селу видети бројне нове куће, често праве палате (23, 23a), као што се види на приложеним фотографијама. Често се куће граде по страним пројектима, са много просторија за које домаћин и не зна чemu ће му служити али је важан престиж. У правом шаренилу стилова и наивности има кућа које представљају прави кич. Поједини инвеститори траже савете домаћих

архитеката, па се срећу лепи примери кућа на којима се виде неки елементи моравске куће (сл. 24 и 24a). Једна од најлепших сеоских кућа варошке архитектуре је кућа Југовић Драгољуба у селу Милутовац, грађена у другој половини 20. века (уље на платну, Милан Додић, сл. 25).

Обилазећи села трстеничког краја на крају 20. века запажа се да код градње нових кућа за индивидуално становљање нема разлике између сеоске и градске архитектуре и да је вероватно у будућности неће ни бити.



сл. 23a Кућа Ђорђа Манџукића у Бресном Пољу



сл. 23б Кућа у Малој Дренови



сл. 24 Кућа Боривоја Ристићића у Грабовицу



сл. 24а Кућа Тодора Насићића у Великој Дренови



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 25 Кућа Драгољуба Јуђовића у Милутиновцу, уље на платну сликара Милана Додића



3. ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ И ДРУГИ ОБЈЕКТИ СЕОСКОГ ДОМАЋИНСТВА

Жекада је авлија сеоског домаћинства била пуна објеката који су служили за обављање домаћих или пољопривредних послова као што су: чување домаћих животиња и живине или ускладиштење пољопривредних производа. У давна времена сељак је сем соли, шећера, петролеја и још по нечег, све сам производио. Како је јачала куповна моћ сељака тако су они све више куповали робу коју су некада сами производили, па је тиме и престала потреба за многим привредним објектима. Због старости и слабог материјала од кога су грађени, и престанка потребе да се одржавају, скоро да и нема аутентичних примерака оваквих објеката. Ради спаса од заборава у даљем тексту навешћу и оне објекте који су некада били у употреби.



сл. 26 Салаш Живојина Алексића у Дубљу

Разне занатске радионице (коваچке, столарске, коларске, бачварске и друге) биле су у самосталним објектима или у оквиру неке зграде, које су се посматрано са грађевинске стране, градиле као и друге куће **бондручаре**, па их нећу посебно описивати.

3.a. САЛАШ ИЛИ КОШ

Скоро да нема домаћинства у овом крају које данас на својој окућници нема овај објекат за смештај кукуруза у клипу. То је објекат чија је конструкција **бондрук** већ описана код *моравске куће*, само што је овде простор између стубова исплетен од дебљег прућа или расположењених тањих грана. Сви објекти су уздигнути од тла на каменим стубовима или на озиданим темељима од камена. Простор са озиданим темељима користио се као овчарник, кокошарник или обор. Под *салаша* је од дасака поређаних на засек. Кров је на две воде са испуштеним стрехама, покривач је ћерамида, а код новијих бибер или фалцовани цреп. Врата и дрвене степенице су са уже стране над којом је стреха више испуштена (сл. 26). Данас се уместо преплете од прућа



користе летве или жичана мрежа, темељи су од бетона, а најчешће су у склопу са надстрешницом ајатом, испод које стоје пољопривредне машине, запрежна кола или друго.

3.6. ШТАЛА ИЛИ СТАЈА

Свако домаћинство које има крупну стоку има у свом економском дворишту објекат који се у свим крајевима зове **штала** или **стаја**. Некада у стара времена, штала је била непосредно уз просторију у којој се живело, под истим кровом. Зграда је обично имала плитак камени темељ, а зидови система **бондрук** били су испуњени као и код стамбених кућа са обостаним малтерисањем блатним малтером. Таваница је била од *ваљака* да би зими било топлије стоци. Кров је био на две или четири воде, а кровни покривач у почетку слама, потом ћерамида, а у новије време *бiber цреп* или фалцовани цреп. Под је био од земље, а јасле од дрвета (сл. 27). У другој половини прошлог века штале се зидају од тврдог материјала

са бетонским, решеткастим или дрвеним подом, са каналима за одвод осоке и бетонским јаслама. Модерни објекти за фармерску производњу имају инсталације за аутоматску исхрану, мужу и више пратећих просторија.

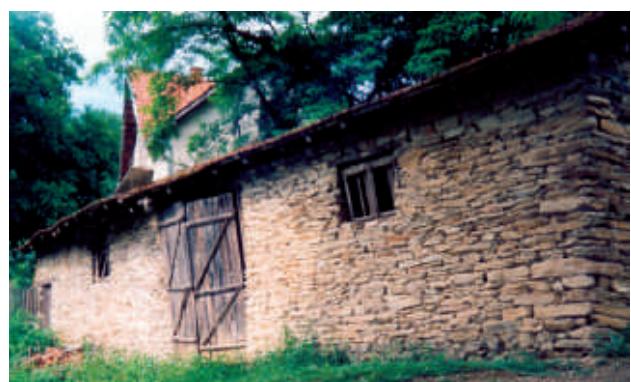
3.в. МАГАЗА

Поједина домаћинства имала су посебну зграду у којој су се чувале пољопривредне алатке, алат за оправке и поправке предмета у домаћинству, старе ствари, пољопривредни производи и остало.

Зграде су се градиле у класичном **бондрук** систему, као и друге зграде у домаћинству. Врата су била велика, а прозори мали. Таваница није постојала ради боље вентилације. Под је био од набијене земље или од камених плоча. Интересантан је начин градње магазе од плочастог камена зидан у суво у селу Доњи Дубич, 60-тих год. прошлог века (сл. 28).



сл. 27 Штала Рађе Китић у Прњавору



сл. 28 Магаза у Доњем Дубичу, власништво зем задруже



3.г. БАЧВАРА ИЛИ КАЧАРА

Ово је крај богат виновом лозом и воћем, па овај објекат скоро да има већина сеоских домаћинстава. Ретко се среће као посебан објекат, већ је то најчешће просторија у оквиру неког економског или стамбеног објекта. У **бачвари** се чува вино и ракија у бурадима - бачвама. Ради потребе сталне температуре за одржавање добrog квалитета пића, зидови ове просторије су најчешће од камена дебљине не мање од 50 цм, са малим прорезима у зидовима за вентилацију и широким храстовим вратима. Под је, како где, од набијене земље, печене цигле, камених плоча или бетона. Плафонска конструкција је од храстових греда и дебелих талпи преко њих, а све се то ослања на храстове стубове и камене зидове. Због своје величине бачве су се најчешће склапале у самој бачвари (сл. 29).

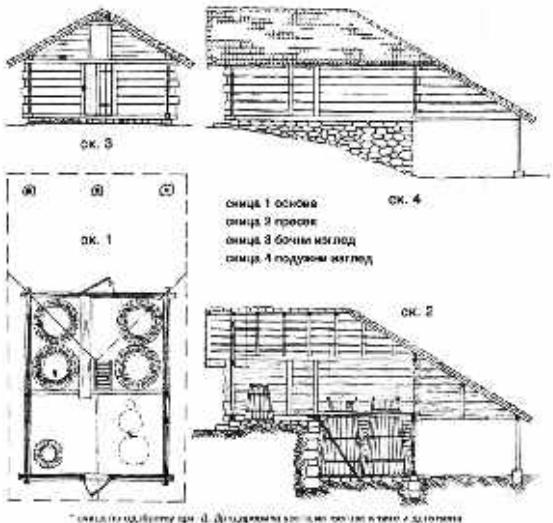


сл. 29 Бачвара Војислава Ранковића у Дубљу

3.д. КАЗАНИЦА

Ово је карактеристичан објекат који није баш чест у овим крајевима, иако важи за воћарски и виноградарски. **Казаница** служи за смештај великих каца у којима се чува воће и комина од вина за време док „ври“, после чега се „пече“ у специјалним казанима и претвара у алкохол звани ракија (мека и љута). У продужетку **казанице** је надстремница испод које стоји казан који се пуни комином из каца. Ту су и сви остали судови потребни у процесу добијања ракије. Овај објекат је обично имао правоугаони облик основе са зидовима **бондрук** конструкције, а због потребног проветравања код врења комине **бондрук** се уместо испуне од цигле опшивао храстовим даскама. Најфункционалнија **казаница** је, када је у питању технологија производње ракије је, ако је изграђена на косом

сл. 30 Скица казанице





терену. *Казаница* се у том случају састојала од горњег приземног дела чији је дрвени скелет обложен храстовим даскама и доњег нивоа који је озидан каменом или циглом, тако да је сада овај део представљао високи темељ за горњи ниво (сл. 30). У оваквом случају каце су се налазиле у нижем нивоу и лако су се одозго пуниле воћем. Аутентичан објекат, нажалост на терену нисам нашао, па зато дајем шематски приказ *казанице* у два нивоа каква је по причању старијих сељака некада била.

3. Ђ. БАЧИЈА ИЛИ МЛЕКАР

Некада је свако сеоско домаћинство које је гајило музну стоку и правило од млека сир и скорбут (кајмак) имало овај објекат у свом дворишту. Тај посао су жене обављале у посебно изграђеним зградама које су се звале **бачије** или **млекари**. У овом крају бачије су обично биле у оквиру неког другог економског објекта, али ко је имао више стоке градио је бачију као посебан објекат. Величина зграде била је 6 до 8 квадратна, без прозора са храстовим вратима. Зидови су били уобичајене бондрук конструкције, најчешће са прикуцаним храстовим даскама са засеком ради бољег налегања. У појединим селима бачије су зидане од цигле. Плафонска конструкција се није радила због бољег проветравања. Под је био земљан или од камених плоча. Кровни покривач је била ћерамида, а касније цреп (сл. 31, 31а).



сл. 31 Млекар Миће Стјојановића у Богдану



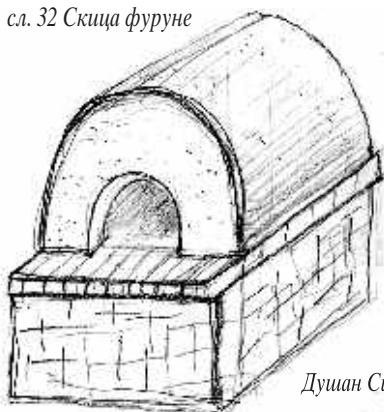
сл. 31а Детаљ решетке на прозору млекара



3.е. ФУРУНА ИЛИ ВАРУНА

Са избацањем отвореног огњишта из *куће* на коме су се некада кувала јела и пекао хлеб испод *сача* у врелом жару, почињу се у авлији градити **фуруне** као посебни објекти или у оквиру неког економског објекта. То су у ствари зидане пећи подигнуте од терена, слично пекарским фурунама. Зидане су од непечене цигле са засвођеним плафоном. Споља су малтерисане блатним малтером. Спреда је био отвор за убацивање пецива, који се затварао неким плехом, а са задње стране био је мањи отвор за одвод дима, који се затварао за време печенja. Темељ је обично био од камена висине око 1 метар. Често се изнад фуруне градио кровић да је штити од невремена. Данас се ретко могу у селима наћи фуруне јер се хлеб у селима на овај начин више не пеке, већ се купује у пекарама или продавницама. Печење за светковине пеке се у кафанским печањарама или код пекара где се пеке хлеб (сл. 32).

сл. 32 Скица фуруне



Цртеж:
Душан Симоновић,
мај 2004.

3.ж. ПУШНИЦА

Овај објекат се задржао у нашим селима и скоро да га има свако домаћинство, због традиције сушења домаћег меса. То је по габариту мали објекат, површине 2,5-3м² са висином 3-3,5м. Зидан је од печене опеке, а малтерисан само споља. На унутрашњим зидовима постоје места на различитим висинама за постављање мотки за које се закачиње саламура, како се зове месо за сушење. Таваница је отворена за слободан пролаз дима. Кров је на две или четири воде, а кровни покривач ћерамида или цреп. Сем врата, других отвора нема. Под је од набијене земље. Огњиште је најчешће на поду, а ретко је поред пушнице где по правилу треба да буде, чиме се онемогућава пљење меса од масти која капље са саламуре.

3.з. КОКОШАРНИК

Код добрих домаћина живина ноћу борави у **кокошарницима**, за разлику од оних сиромашнијих код којих живина обично ноћи на неком дрвету. Кокошарници су обично посебно грађени ниски објекти од неколико квадрата са више мотки постављених у неколико нивоа на којима живина спава (сл. 33), То су објекти грађени од дрвета лаке конструкције углавном да заштите живину од ноћних грабљивица. У новије време домаћини који се баве твом пилића на велико или који држе фарме кока носила, граде



сл. 33 Кокошарник

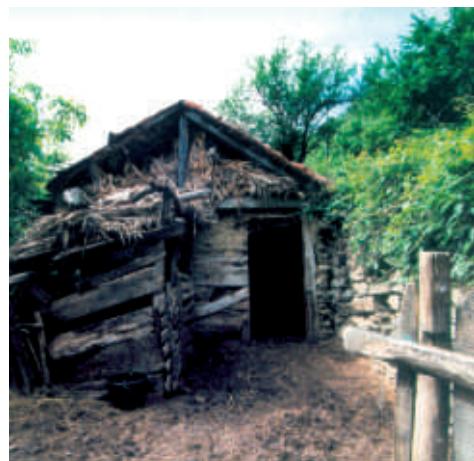
зидане објекте по посебним пројектима са специјалном технологијом која омогућава брзи раст пилића и велику носивост јаја кока носиља. Овакви објекти не спадају у тзв. народну архитектуру.

3.и. СВИЊАЦ, ОБОР ИЛИ КОЧИНА

Нема сеоског домаћинства које у својој авлији нема овај објекат за гајење и тов свиња. У најстарије време то су били примитивни објекти ограђени колjem које је преплетео прућем и са надстрешницом покривеном грањем и травом. Са напретком у гајењу сточарства и овај објекат је почeo да се третира као кућа за боравак свиња. Објекти за фармерски тов и узгој свиња, почев од друге половине прошлог века, зидају се по посебним пројектима који омогућавају термичку заштиту објекта са аутоматском вентилацијом и уређајима за храњење и појење. Велики унутрашњи простор издељен је металним цевима на боксове, под је од бетона са падом за одвод фекалија у посебне јаме поред објекта. Ни ови објекти са оваквом технологијом не могу се сврстати у народну архитектуру.

3.ј. ОВЧАРНИК ИЛИ ТОР

То је једноставан објекат обично грађен од приручног материјала као привремени објекат за боравак оваца и коза када нису на паши. На одређеном месту у авлији огради се простор од грубо отесаних дасака или преплета од прућа омалтерисан са обе стране блатним малтером и покривен сламом или сеном, а може и ћерамидом. Унутрашњост је нижа од човекове висине. Облик овчарника је четвороугаони или овални са земљаним подом. Неки торови имају надстрешницу која покрива спољне јасле. **Тор** је увек ограђен плотом са зашиљеним врховима колја. На крају 20. века ретко се срећу овакви објекти у нашим крајевима јер је овчарство и козарство у великој кризи и нема више великих стада на пашњацима. Оно мало оваца и по неку козу сељаци чувају у шталама заједно са кравама (сл. 34).



сл. 34 Овчарник у Рајинцу



3.к. КАПИЈЕ И ОГРАДЕ

Постоји још један интересантан објекат у сеоском домаћинству, а то је капија кроз коју се мора проћи да би се ушло у авлију. Овде је реч о тзв. великој капији која се састоји из два дела, из велике двокрилне капије кроз коју пролазе запрежна кола и друге пољопривредне машине и возила, и мале једнокрилне капитје за пролаз пешака. У ранија времена капије су прављене искључиво од дрвене грађе са двоводном надстрешницом покривеном ћарамидом. Имућнији домаћини свој углед у селу увећавали су израдом што лепших

капија што се постизало декоративном обрадом дрвених делова, а што је често зависило од мајсторства столара (сл. 35, 35а, 35б, 35в). Најстарије капије су иструлеле јер дрво није било фарбано заштитним премазима, па су нови наследници изградили нове, али се по маштовитости обраде дрвета не могу поредити са некадашњим. Средином 20. века почињу се градити металне капије, у почетку једноставне, да би се на крају века захваљујући гастарбајтерима, стигло дотле да се праве копије капија западноевропских вила. Да би капија била лепша од комшијине, не пита се за



сл. 35 Капија у дворишту Миће Стјојановића у Бождању са детаљем



цену. Највише се граде од кованог гвожђа са пуно разноврсних украса, па то често личи и на прави кич.

Од када је човек стекао у свој посед непокретна добра, увек је морао да их чува од лопова и разбојника, а то је чинио изградњом **ограде**. Ограда је имала улогу и да

Ова ограда се правила од цепаних стабала, обично багрема, па се овако добијено коле шиљило на оба kraja и једно поред другог забадало у земљу. Коле се при врху повезивало преплетом од прућа у неколико редова (сл. 36). Од kraja 19. века па до данас у селима се праве ограде од



сл. 35а Каћија у дворишту Пећина у Тоболцу



сл. 35б Каћија у дворишту Томислава Јовановића у Мијајловцу



сл. 35б Каћија у дворишту Миленије Младеновић у Рујшину

чува стоку и живину у авлији, али и да спречи улаз дивљих звери као и комшијске стоке и живине. Прве ограде радиле су се од приручног материјала, зашиљеног кола или грана, забадањем у земљу. Најстарија ограда која се и данас среће по нашим селима и салашима је *плот*.



сл. 36 Ограда у дворишту Добриваја Радивојевића у Грабовцу

дрвених струганих дашчица или летвица различито профилисаних и слаганих у виду симетричног распореда. Овакву ограду носили су дрвени стубови пободени у земљу, а за њих закиване су дебље хоризонталне летве у два реда преко којих су се закуцавале дашчице или летве



(сл.36а). Током времена ова ограда добија парапетни зид, обично од необрађеног или клесаног камена, печене опеке или бетона . Крајем 20. века као и код капија, тако и код израде ограда настаје право такмичење код богатијих сељака ко ће направити лепшу и скupoценију ограду.



сл. 36а Ограда на имању Доброславке Стевановић у Рајинцу



сл. 36б Ограда у дворишту Милана Јефтића у Трстенику

Израђују се од кованог гвожђа, од бетона изливеног у посебно профилисаним калупима, од клесаног камена у комбинацији са кованим гвожђем и сл. У моди је постављање гипсаних фигура животиња и птица на врховима стубова (сл.36б).

3.Л. БУНАР - ЂЕРАМ

У крајевима где постоји подземна вода, развијао се живот како људи, тако и животиња. Да би дошао до ње, човек је од најстаријих времена копао бунаре, а да би је лакше извукao из дубине бунара, искористио је једно од најстаријих познатих правила из физике систем полуге. Код бунара та полуга се зове **Ђерам** (сл. 37). Ђерам се састоји од једног дрвеног стуба поред бунара који на врху има рашље у које належе својим горњим крајем једна дебела мотка на чијем крајем крају је привезан камен као противтежа кофи. На горњем крају ове дебеле мотке (полуге) је закачена тања мотка на чијем слободном крају се закачиње *ведро*. Ведро је у почетку било дрвена посуда, а касније је замењена металном кофом. Спуштањем ове тање мотке у бунар вадила се



сл. 37 Ђерам



вода лако, јер је полула са каменом то омогућавала. Први бунари су били неозидани и без заштитне ограде. Касније су озивљавани каменом или опеком. Око бунара прво се градила дрвена ограда, па зид од камена и касније од бетона. У народу се ограда од камена и бетона зове *сантрач*. Некада је бунар био и појило за стоку, па су се поред ѡерма градила корита од дрвета или камена за напајање стоке. Вађење воде из бунара ѡермом одавно је замењено



сл. 37а Бунар у дворишту црквице Пејковица
у Грабовцу

дрвеним или металним бубњем који се окреће око дрвене или металне осовине изнад отвора бунара, а која се ослања на два стуба. За бубањ је привезан конопац или ланац са кофом и окретањем бубња преко ручице или точка спушта се кофа у бунар и вади вода. *Сантрач* бунара



сл. 37б Бунар у дворишту Јелке Цураковић
у Пајсаку

се затвара различито обликованим кућицама са двоводним кровићима, а дрвени точкови су позајмљени од запрежних кола. Са увођењем сеоских водовода, већина бунара је напуштена али код појединих домаћина и даље постоје са маштовито израђеном дрвеном надградњом преко сантрача, па представљају прави украс у дворишту (сл. 37а, 37б)



4. ВОДЕНИЦЕ

Врло важан привредни објекат за живот на селу, а који се не налази у сеоском домаћинству, су воденице. Оне на свим житнородним просторима постоје од давно и многе су старије од стамбених кућа. Народ је у турско време често мењао боравиште али воденице су увек остајале на својим местима, пошто су и Турци имали користи од њих узимајући ујам од помељара. Најчешће су грађене на скренутим токовима потока и речица на ткз. јазовима. Грађене су и директно у сливу водотокова Мораве на скелама са великим точком са лопатицама, који је преко преносних дрвених зупчаника окретао камен. Воденице поточаре имају један или два точка слична онима на запрежним колима, на које пада водени слап који пролази кроз издуబљено стабло, звано буква, као кроз цев и покреће точкове. У центру точка је дрвени стуб који преко дрвених зупчаника покреће камен који меље кукуруз или пшеницу. Воденице су некад грађене од пода до крова, укључујући и сав воденички механизам од храстовог дрвета, а од камена су били темељ и воденички камен (сл. 38). Касније су зидане у бондрук систему и на крају од опеке (сл. 38а). Постоји једна воденица у Прњавору у власништву манастира Љубостиња која је цела изграђена од финог плочастог камена. Нажалост, са појавом електричних млинова, све воденице сем ретких престале су са радом и пропадају напуштене од

својих некадашњих власника. Утврдио сам да је на потезу од Грабовца па до Планинице и Лободера било двадесет воденица поточара. На крају



сл. 38 Воденица манастира Љубостиње на Дубичкој реци



сл. 38а Воденица Јошочара



20. века ради само једна у Прњавору на Дубичкој реци. Поставља се питање одакле оволики број воденица у брдовитом крају богатом шумом? Овај предео је осим шума богат и у воденим токовима, али је врло сиромашан у обрадивој земљи, за разлику од крајева поред Мораве где се производио кукуруз и пшеница, али у овим житородним крајевима није било бројних потока и речица за покретање воденица. Моћна вода Западне Мораве је била несигурна за постављање већег броја воденица због променљивог водостаја и тешког зимског одржавања. Тако се указала прилика сиромашним сељацима овог брдског подручја да, користећи бесплатно водену енергију потока са Гледићких планина, и зараде мељући житарице својим богатим комшијама из Поморавља.

Одавно на нашем делу Мораве нема воденица **моравки**. Некада су биле испод села Богдања, Медвеђе и Дренове. Вероватно су биле сличне као ова код села Беле Воде која и данас ради (сл. 386).



сл.386 Воденица на Морави

5. ДОМОВИ КУЛУРЕ

Ова врста објекта не спада у групу народне архитектуре, али због своје бројности у селима нашег краја, дају краћи опис ових зграда. До другог светског рата свако веће



сл. 40 Дом културе у Сибојањи



сл. 40а Дом културе у Брезовици

село красила су два значајна објекта: школа као просветни и црква као верски објекат. Величине оба објекта биле су примерене броју становника и њиховом имовном стању. После другог светског рата наша држава се прогласила за атеистичку, не питајући народ за мишљење. Настало је прогон свештенства и кажњавање



верника. Као надокнаду за забрану грађења цркава држава је почела да у селима гради домове културе. Да би држава што пре увела културне садржаје у непросвећена села, сељаци су морали сами кроз тзв. добровољни рад, а у ствари кулук, како је то народ звао, да граде ове зграде. У зависности од величине села постојали су типски пројекти по којима су грађени ови објекти. Њихова архитектура била је у стилу руског соцреализма. Тај период је био време немаштине и сиромаштва, па се све радило ручно без помоћи грађевинских машина, све по оној народној "помоћу штапа и канапа". Али и поред примитивне изградње многи од ових објеката су и данас у

функцији (сл. 40, 40а). Међутим, у многим селима због не одржавања зграде су пропале и стоје као неми сведоци свог времена (сл. 39). Главна просторија у дому била је сала са бином, гардероба и једна до две канцеларије. Код већих дома постојала је просторија за библиотеку, просторија за културно - уметничко друштво (фолклор) и друге просторије. Санитарне просторије биле су ван зграде. Крајем седамдесетих година прошлог века почело је интензивно да се развија сеоско задругарство, па су одржавање и коришћење зграда дома културе преузеле земљорадничке задруге. Основна функција дома сведена је на минимум, а задруге су



сл. 39 Дом културе у Дубљу (нађушићен)



простор прилагодиле својим потребама, адаптирајући их у канцеларијски, трговачки или магацински простор. У већим селима, као у Милутовцу, Дренови, Медвеђи и Стопањи и даље се одржавају филмске и друге представе.

ЗАКЉУЧАК

Сеоска кућа у Западном поморављу има свој историјски ток развоја, како у конструктивном, тако и у функционалном смислу, што је делимично описано у поглављу о сеоској архитектури. **Моравска кућа** чији градитељски век није дugo трајао, ипак је оставила велики траг у нашој народној архитектури. Њене стилске елементе и данас радо прихватају и пројектују у својим плановима савремени неимари архитекте, заљубљеници у народно неимарство (сл. 24, 24а.). Та кућа, **моравка** је наше национално архитектонско и културно благо из наше прошлости. Због тога, а пре свега ради будућих генерација, у нашем граду требало би у оквиру земљишта око зграде Народног музеја преселити неколико таквих кућа из 19. века које се још могу наћи у нашим селима, пре него што се буду саме срушиле од старости или их не поруше њихови млађи наследници ради изградње нових кућа. Између седамдесетих и деведесетих година прошлог века у нашим селима је изgraђено највише нових стамбених

кућа. Углавном су то велике и масивне, тзв. планске куће са употребљеним најсавременијим грађевинским материјалом, који је често и веома скуп. (сл. 23, 23а, 23б.). Међутим, задњих десет година 20. века због велике економске кризе која је била последица распада Југославије и ратова који су се водили у нашем окружењу у којима је учествовао и наш народ, дошло је скоро до потпуне стагнације у свакој градњи, а нарочито стамбеној. Други разлог за смањење изградње и по завршетку ратова је да је ова генерација сеоског становништва у највећем броју решила своје стамбено питање у доба најинтензивније градње у другој половини прошлог века. Постоји, додуше, један трачак наде да ће се добар део сеоског становништва који се у доба економског просперитета градова преселио у њих, у наредном веку све више враћати у еколошки здраву природу на селу и оживети замрлу изградњу нових кућа.



сл. 35в Бујна маштица сеоског дунђера - кайија у дворишту Томислава Јовановића у Мијајловцу



сл. 20 Лепа китњаста кућа Драгана Михајловића у Брезовици из 1926. године

ВАРОШКА АРХИТЕКТУРА



Кућа йородиџе Каштић у Трсићима



ВАРОШКА АРХИТЕКТУРА

1. ПОЈАМ КУЋЕ И ЊЕН НАСТАНАК

Када се човек формирао као мисаоно биће почео је да размишља о свом станишту или како се данас каже, о својој кући. У почетку свог постојања човек је своје прво станиште градио на дрвету, а касније је открио да је безбеднији у пећини. Постоје бројни докази човековог живота у пећинама широм света. Са развојем човековог интелекта ондашњи људи почињу да граде примитивна станишта ван пећина. За градњу првих станишта користио се приручни материјал, у зависности од природног окружења. Човек је једино живо биће које свесно размишља о градњи свог станишта за разлику од других животних бића која своја станишта граде по исконском нагону своје врсте и што је интересантно, вечно по истој шеми и од истог материјала.

Када је човек током свог развоја имао услове за стални боравак на неком терену, почео је да гради стално станиште кућу. Првобитни појам кућа односио се на просторију у којој се налазило огњиште или ватра. Назив кућа остао је још од времена када се првобитни дом састојао само од једне просторије у којој је боравила цела породица, коју је чинило неколико генерација. Са стварањем больших економских услова човек је постепено побољшавао услове свог становања. Тако се уз

кућу добрађује још једна просторија и настаје ткz. *дводелна кућа*, која је грађена током неколико векова. Неки од грађевинских материјала од којих је некадашњи човек градио примитивна станишта и данас се употребљавају, као што су камен, дрво, земља (глина).

Данас читави тимови умних људи свих струка, а првенствено архитекте, измишљају и разрађују планове за изградњу куће будућности која треба да омогући што угоднији и функционалнији живот новим генерацијама. Са проналаском лекова против опаких болести и сталним побољшањем животног стандарда, знатно ће се у будућности повећати укупан број људи на земљи, а то ће вероватно допринети пренасељености наше планете. Зато научници већ имају спремне планове за градњу колективних кућа за становљење на воденим површинама мора и океана. Неки смелији визионари праве планове за градњу људских насеља и на другим планетама сунчевог система.

У нашем трстеничком крају западном Поморављу везано за човеково становљење, нема ничег посебног што није заједничко за ужег подручје Шумадије. Дуготрајно ропство нашег народа под заосталом и нама верски страном силом каква је била отоманска Турска, учинило је да ми као народ и држава немамо никакве остатке стамбених насеља из средњевековног периода. У то доба народ је живео у сталном страху од паљења и рушења кућа, а и ради свог сиромаштва, није себи градио



станишта од тврдог материјала, већ примитивна од приручног материјала. Евентуалне остатке тих, назовимо грађевина, уништио је зуб времена и нема их више. Једини остаци грађевина из средњег века на овим просторима су наши манастири, који су за све време турске окупације често пљачки и пљачкани. Међутим народ је у свом сиромаштву налазио могућности да их заједно са свештенством и владарима обнови и да се сачувају до данашњих дана. Барски архиепископ, француз Адам Гијом 1332 године у свом путопису по српским зекљама пише „*Ова држава има мало или скоро никаквих тврдих или утврђених места, него су у њој сами салаши и села, без ровова и сасвим без зидова.*“... „*Зграде и дворови краљева и остале властеле подигнути су од чатме и дрвета, никде, сем у приморским латинским градовима нисам видео двор или кућу саграђену од камена или опеке.*“ (текст из књиге "Историја Србије" II том, Константина Јирачека)

Тек са почетком слабљења турске империје, Срби у варошима почињу са градњом стамбених кућа, трговачких и занатских радњи. Са убрзаним одласком Турака у ослобођеним варошима и селима народ је кренуо са великим еланом да коначно у слободи гради себи куће од тврдог материјала. Као последица дугог ропства под Турцима све до почетка 19 века наше градитељство је било под јаким утицајем малоазијске (турске) куће.

2. ФОРМИРАЊЕ ВАРОШИ

Време настанка Трстеника није познато али прастановници који су основали прво насеље вероватно су добро познавали природне и географске прилике, када су изабрали прву локацију. На најбољи начин искористили су све погодности које је пружала природа овог краја као што су плодно земљиште, густе шуме у оно време пуне дивљачи за исхрану и дрвета за градњу кућа, река за лов рибе и хигијену, околне планине за камен и долина Мораве кроз коју је водио пут за друга насеља. У вековима свог постојања насеобина је анонимна, не помиње се у писаним документима из старог времена. Међутим претпостављам да су мештани сигурно употребљавали неко име за своју насеобину према неком карактеристичном појму из локалне средине. Са данашњим именом ово насеље се



сл. 41 Насеље на брду Сирражба



више насеља са богатим залеђем. Да би се ново насеље разликовало од старог, пошто имају иста имена, народ је спонтано старо насеље назвао "Стара чаршија", како се и данас често назива Осаоница. Већ од 1832. године Трстеник је на новој локацији имао повећи број изграђених кућа. Прве куће градиле су се

место на коме је почeo да се гради нови Трстеник звало се Савина ливада на коjoj су биле рушевине неколико спаљених турских кућа за време Карађорђевог устанка. Пошто се земља у катастарским књигама још водила као турско власништво, то је правно морало да се поштује, па је тако записано да је трстенички



сл. 42 Поглед на Трстеник са Чаирског брда пре изградње железничке станице

на раскрсници путева према Морави где је радила скела и пута Крушевац - Каравановац, који је ишао садашњим улицама кнегиње Милице и цара Душана. У време формирања варошице, улица према Морави звала се Љубостињска, а поменути пут била је улица кнеза Михајла.

трговац Сава Карамарковић турском власнику платио за купљену земљу да би могао несметано да гради. Да би се спречила стихијска градња насеља одмах се приступило одређивању регулационе и грађевинске линије. Први назовимо га "геометар" који је поставио регулациони план,



био је Петар-Цукић-Лазаревић, (родом из Стопање, капетан округа крушевачког) коме је Кнез Милош поверио овај задатак.

Следећи који су наставили овај посао били су, Илија Чоратић, члан магистратра крушевачког и Атанасије Вукићевић, срески старешина у Трстенику. Првих година по пресе-

Вероватно по угледу на суседну Аустрију где су сва насеља имала регулационе планове, почело се и по Србији са геодетским премером поједињих вароши. За Трстеник је међу првим местима био урађен регулациони план још 1875. године. Тај план је урађен од стране инг. Франца Винтера (који је претходно



сл. 42а Поглед на Трстеник са Чаирског брда Јосле изградње железничке станице

љењу варошица је имала око 150 домаова и око 600 житеља. Варошица се углавном ширила дуж пута за Крушевац, према истоку. Тек много касније, изградњом пруге и железничке станице, 1910. - 1912. године, варошица почиње да се изgraђује дуж улица које су водиле ка станици (сл. 42, 42а, 42б).

урадио регулациони план за Врњачку Бању) и геодете Николе Пашића, који је тада радио у крушевачком катастру.

Са доношењем регулационог плана, са јачањем економске моћи трговачких и занатлијских породица као и са продором културног утицаја са запада, интензивно се одвија



изградња нових радњи и кућа у плански трасираним улицама. Већ после тридесетак година од пресељења на нову локацију, нова трговачко-занатлијска чаршија је скоро у целини изграђена дуж некадашњег пута Крушевач - Караванац и у попречној улици према Морави. Зграде се по правилу

*подједнако расту босиљак, воће, и бундеве, нова лепа црква између високих дрвета, мали трг који оживи једном у недељи..... иза последњих кућа Морава". Леп опис једне типичне србијанске паланке оног времена. А ево шта пише Владимир Карић 1887 год. у својој књизи *Србија, опис земље, народа и**



сл. 42б Авионски снимак Трстеника око 1936. године

налазе на окућницама од по десетак ари са баштом и воћњацима. Ево описа једног страног неименованог путописца који се цитира у више књига о некадашњем Трстенику. "Неколико улица које се секу у облику крста, живина која по њима лута, мале приземне куће поређане тобожј по неком плану, дворишта у којима

државе о Трстенику као варошици. "Она се налази поред саме Мораве, у равници, одмах испод сутеске што је на Морави гради Татарна са севера и огранак Гоча с јужне стране. Стари Трстеник се звао Осаоница и лежао је баш у самој сутесци, па га је овде где је данас, године 1832 изместио кнез Милош. Трстеник има



данас 1.150 душа и прилично је живо место, а кад се једном умедне боље користити својим положајем и природним благом наслаганим му у непосредној околини, напредак ће му бити још боље осигуран" (сл. 43).

Трстеник као срећко место све више привлачи нове житеље из околних села. Да би се обезбедили

урађен, својим потписима оверили су га министар грађевина инжињер потпуковник В. Радисављевић (заведено под бр. 8689 од 12 марта 1896 год.) и министар унутрашњих дела Дим. Миленковић (заведено под бр. 4429 од 12 марта 1896 год.). Следе даље овере и потврде, у доњем десном углу на сваком листу секцији



сл. 43 Српска грађанска породица по Ф. Канићу

нови плацеви за градњу, општинске власти одлучују да се изради нови регулациони план. Овај план је урађен 1895 године под називом *Катастарски план у 17 секција у размери 1:500*. Премер су извршили К. А. Јовановић и Б. Владимировић. Интересантна је процедура како се некада усвајао план. Пошто је план

су округли печат министарства грађевина као и четвртасти печат на коме пише *Професор и Директор Српског Краљевског Геодетског Института Велике Школе, М. Ј. Андоновић* и најзад контролу на терену и за исправно нашао потврђује окружни инжињер С. Браљински (потпис црвеним



сл. 44 Први урбанистички план Трстеника из 1895. године



мастилом). Занимљиво је да су трасе свих ондашњих трстеничких улица као и неки њихови називи исти и данас као пре 106 година. На плану је приказан некадашњи дрвени мост, који је спајао Трстеник са Грабовцем, а који се налазио неких осамдесетак метара низводно од садашњег гвозденог моста. На плану су уцртани сви објекти, како од тврдог тако и од слабог материјала. Од слабог материјала уцртане су сем споредних помоћних зграда и стамбене зграде, вероватно грађене у ранијем периоду. Од тврдог материјала изграђена је већива нових објеката као што је школа, среска зграда, кафане, занатске и трговачке радње и по која стамбена зграда. Од тврдог материјала избројао сам око 165 објеката, а од слабог материјала око 312 објеката. У односу на 1784. годину када је страни путописац у **Старој чаршији** набројао 67 кућа, Трстеник се за минулих 111 година вишеструко увећао на новој локацији. Нажалост, геодетске секције овог плана не прати никакав писани материјал. Овај план чува се у трстеничком музеју (сл. 44).

Крајем 19. и почетком 20. века Трстеник постаје привредни центар овог дела поморавља (сл. 45-45ћ), па се у варошици почињу градити и привредни, комунални и саобраћајни објекти. У трговачким и занатлијским улицама ради скупог земљишта зграде су збијене једна уз другу са врло узаном фасадом према улици. Већина радњи била је узана, а дугачка. Први комунални објекат био је **Житни трг** у центру варошице где



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 45 Главна улица у јаркој ћелијини XX века

сл. 45а Главна улица у јаркој ћелијини XX века





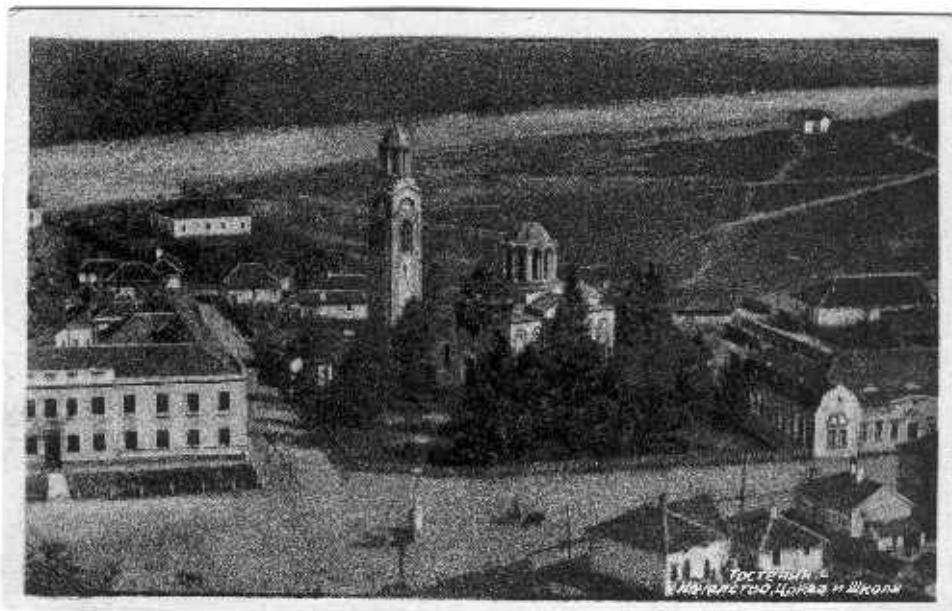
сл. 45б Трстеничани у главној улици Јаромир Јанковић-Бошкић са супружом Олдом, Миланче Мајшић са супружом Бубом и Драги Миладиновић, адвокат

је била велика колска вага за мерење пољопривредних производа и стоке (сл. 46, 46а). Трг је касније добио име по Васи Анђелковићу, из почасти према некадашњем председнику општине, чијом заслугом је напра-

вљен први гвоздени мост и нова трстеничка црква. Између два светска рата овај трг звао се **Цветни трг**. Са урбанистичког гледишта трг је био формиран по истом принципу који важи и данас, а то је већа слободна површина за пешаке, окружена јавним зградама и по ободу улицама. Са северне стране трга налазила се зграда среза и цркве, на источној страни налазила се школа, а са јужне стране трг се наслањао на трговачко занатлијску улицу кнеза Михајла. На западној страни трга налазила се велика кафана **Европа** са двориштем у коме је била штала за коње путника из других крајева, а коју је држао Милош Марковић-Моравац. Зграда кафане била је власништво Филипа Јовановића-Ере. На средини трга био



сл. 45в Део некадашње чаршије - сада ламеле



сл. 45б Центар Трстеника у првадесетих година ХХ века

је бунар са ћермом. Суботом се на тргу одржавала велика пијаца (сл. 47). Једном или два пута годишње о верским празницима одржавали су се популарни вашари или панаћури. Због великог интересовања сеоског становништва, а малог простора на тргу, касније су се вашари почели одржавати на општинском земљишту поред Мораве, где се данас налазе спортски терени. У оно време ту је била орахова шума орашар (посечена седамдесетих година двадесетог века) која је вашарцијама у летњим спарним данима правила дебелу хладовину. Ови вашари остали су и данас популарни код нашег народа, само што се асортиман робе сасвим променио у духу новог времена. Историјат осталих значајнијих објеката биће описан у наредном поглављу ове књиге.

Вероватно да би се евидентирали бројни новосаграђени објекти у вароши, 1929. године поново је урађен регулациони план, који је имао само планиметријску вредност. Где се налазе оригинални овог плана не зна се, али у књизи *Градови и насеља у Србији* (издавач Урбанистички завод Србије, 1953. год.) наводи се овај податак.



045б Трстеничка чаршија седамдесетих година ХХ века



сл. 45ћ Ућао улица М. Милошевића и В. Караџића, где се сада налази Јелосићтарница

У годинама пред Други светски рат Трстеник више није варошица пуна живота са богатом трговином, развијеним занатима и великим понудом пољопривредних производа. За време рата Трстеник је учмала провинцијска паланка, која још живи од славе стечене бурним развојем негде све до 1930.-35.

године (сл. 48). Трстеник је дочекао крај Другог светског рата са неколико трговина и занатлијских радњи, нешто више кафана и пар банака. Било је нешто преко 400 кућа, од којих мали број са спратом (сл. 49, 50).

Онда захваљујући једном неочекиваним историјским догађају педесетих година прошлог века, Трстеник се нагло буди из вишегодишње учмалости и постаје познат широм бивше Југославије. Наиме, ондашњи председник владе ФНР Југославије Јосип Броз Тито потписује поверљиву одлуку бр. 461 од 23. марта 1949. године о изградњи војне индустрије **Прва петолетка**. То је било време тзв. планске привреде када су били популарни петогодишњи планови "петолетке".



сл. 46 Ценћар вароши у првој половини у ХХ веку (Жићни шар)



Ова одлука је била повод да се уради Генерални урбанистички план (ГУП), први у историји Трстеника. План је урађен 1950. год. од стране **Урбанистичког завода НР Србије** из Београда, а водећи урбаниста био је арх. Михајло Митровић са сарадницима (сл. 51). То је био први план који је комплетно разрадио развој града за наредних 15-20 година. ГУП се састојао из текстуалног и графичког дела на геодетским подлогама 1:500. Сем Просторног размештаја градског садржаја као што су стамбене зоне, зелене површине, спортско-рекреационе површине, са нарочито наглашеном индустриском зоном за изградњу војне индустрије, план је комплетно разрадио и целокупну градску инфраструктуру. Насеље је



сл. 47 Пијаца на Житном тргу у првим десет годинама ХХ века

третирано као град са пројекцијом прираста становништва на око 18.000 у наредних 20 година. Занимљиво је да се изградња града предвиђала и са леве стране Мораве у атару ондашњег села Грабовац. Овај план био је и визионарски јер је још педесетих година прошлог века



сл. 46а Источна страна Житног трга



предвидео изградњу аутопута са леве стране Мораве као везу западне са источном Србијом. Веза града са аутопутем била је предвиђена изградњом продужетка улице Д. Максића до новопредвиђеног моста на Морави. Треба истаћи још једну добру страну овог плана, интересантну за оно време, да се предвиђала заштита од рушења стarih кућа значајних као градитељско наслеђе које треба сачувати и не рушити. Нажалост немарношћу инвеститора и надлежних служби многи објекти који су тим планом били предвиђени да се сачувaju, порушени су без претходно снимљене графичке и foto документације (сл. 52-52в.) Почетак изградње Прве петолетке био је точак заманац за бурни развој града који се одвијао непрекидно наредних 35 година.

Прве колективне стамбене зграде по новом ГУП-у почеле су да се граде почетком педесетих година 20. века у источном делу града на празном простору где су биле њиве, баште и воћњаци. И данас се тај део града зове **нова колонија**, како су га Трстеничани називали још почетком изградње. На локацији где је данас Ватрогасни дом преко пута бензинске пумпе "Беопетрола", било је неколико приземних зграда у којима су становали први градитељи "Петолетке", а које су Трстеничани звали **стара колонија** (сл. 53г, 53д.) Зграде у новој колонији за Трстеник у то време биле су невероватно велике (сл. 53, 53а, 53б, 53в.).



сл. 48 Главна улица пре II Светског рата



сл. 49 Главна улица после II Светског рата

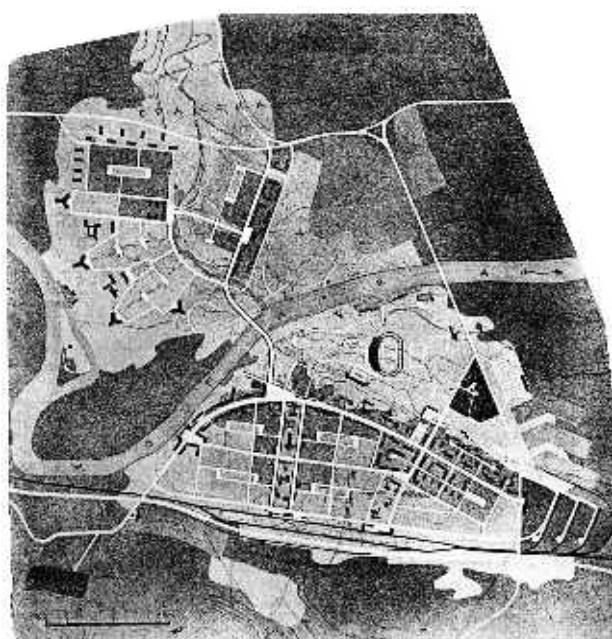


сл. 50 Главна улица 70-тих година XX века



У периоду своје највеће експанзије урађена су још два генерална урбанистичка плана, што показује да су аутори ових планова били исувише уздржани у својим проценама развоја града.

Други генерални урбанистички план (ГУП) усвојен је 1972. године Урадило га је предузеће "Пројектбиро" из Београда, а главни урбаниста био је арх. Радомир Томић са сарадницима. План се састојао из текстуалног дела и графичког на геодетским подлогама у размери 1:500 и 1:1000. Овај план донео је доста новина у односу на предходни који није био тако студиозан и свеобухватан у погледу будућег развоја града. Обухватао је период развоја града до 1992. год. Овај двадесетогодишњи развојни план обухватио је знатно шире подручје тако да су се границе градског атара прошириле и на околна насеља Грабовац, Осаоницу и Чaire, која у будућности треба да постану приградска насеља са обележјем града. Градски атар планиран је на простору од 917 хектара, на коме је требало да живи 21.324. становника, како је прецизно планом прогнозирано. База за целокупан развој и напредак града била је даља експанзија развоја Прве петолетке. Ради тога ГУП је на јужној страни града предвидео велики комплекс терена за будућу изградњу индустријских објеката. Непосредно по усвајању ГУП-а почело се са изградњом првог приградског насеља на јужној страни града у Чайрском пољу, названо Трстеник 2 или Пејовац како га



сл. 51 Први ГУП Трстеника из 1950. године

његови житељи радије зову. До 1995. године на овоме простору изграђен је скоро мали град (сл. а, б, в) са комплетном инфраструктуром и пратећим објектима, као што су школа, амбуланта, пошта, трговине, банка и др. Насеље је изграђено у



сл. 52 Кућа Исидора Милосављевића и Воје Деспотовића, на месту где се данас налазе лимени солитери у ул. Р. Крешића



сл. 52а Куће на месићу на коме се данас налази самойослуга "Таково" у ул. Р. Крстинића



сл. 52б Кућа породице Милутиновић у ул. Цара Лазара



сл. 52в Једна од старијих претпосланичких кућа из XIX века које више нема

комбинацији колективних вишеспратних зграда и приватних индивидуалних кућа са окућницом од 3 до 4 ара. Локација за ново гробље предвиђена је на источној страни града према аеродрому.

За снабдевање града питком водом ГУП је предвидео терене на левој обали Мораве у атару насеља Грабовац, где је раније већ изграђена мања црпна станица са неколико сабирних бунара. Око града план је предвидео велике површине као заштитни зелени појас. Траса будућег аутопута за разлику од претходног плана спуштена је до обале Мораве, па је труп пута истовремено био и заштитни бедем будућег стамбеног насеља на левој обали реке од њених високих вода. Планом је била предвиђена још једна веза града са будућим аутопутем изградњом моста у продужетку данашње улице Светог Саве код Звездана, па преко петље у Грабовцу са аутопутем. Тако би се добио кружни саобраћај око града, што би омогућило лак долазак и одлазак моторних возила из свих праваца у град. Према плану намене површина предвиђено је да се постојећи парк испред зграде општине прошири на рачун рушења целе чаршије испред банке и суда као и испред робне куће. Тада у периоду од 1985 до 1987 године, извршено је највеће мирно-допско рушење Трстеника, па је дуго година тај простор уместо парка био запуштена ливада (сл. 55-55г). Међу старим Трстеничанима још и данас влада мишљење да стару трговачко- занатлијску чаршију није требало



сл. а Стамбено насеље Пејовац

рушити већ је требало тај блок сачувати и ревитализовати као вредно архитектонско наслеђе (сл. 56). После усвајања ГУП-а урађено је више детаљних урбанистичких планова (ДУП) по којима су изграђени многи објекти у граду и приградским насељима. Све ове ДУП-ове урадило је трстеничко предузеће за пројектовање **ПЛАН**, касније са промењеним именом **ПЛАНКОПРИНГ** сед ДУП-а центра града које су радили београдски пројектанти.



сл. б Стамбено насеље Пејовац

Последњи генерални урбанистички план у 20. веку урађен је 1984. године од стране **Завода за урбанизам и комуналне делатности СР Србије** из Београда. Водећи урбаниста је била арх. Светлана Кукић са тимом сарадника. План се састојао из текстуалног и графичког дела, који је рађен на геодетским подлогама у размери 1:500 и 1:1000. У међувремену између овог и последњег ГУП-а наука о планирању градова постала је врло комплексна и мултидисциплинарна. Користећи домаћа и искуства страних планера, аутори су овај план урадили врло студиозно, обухватајући све елементе важне за програмирање развоја града. Површина терена коју обухвата овај ГУП износила је 1.069. хектара, а временски период за развој града био је предвиђен до 2001. године. До те године планирано је да Трстеник треба да има око 25.000. становника. Као главно полазиште за развој града (као и у претходним плановима) и планирање свих параметара био је даљи развој индустрије Прва петолетка. Градски атар је проширен, па сада обухвата околна насељена места Грабовац, Осаоницу, Чарре и део Бељика, а проширење у односу на претходни план односи се и на ширење радне зоне за малу привреду на исток према аеродрому као и проширење зеленог заштитног појаса. Овај план није предвидео као претходни изградњу моста преко Мораве у продужетку ул. Св. Саве, али је предвидео да се слободан простор у центру града настао



рушењем старе чаршије изгради са пословним зградама. До двехиљадите године овај простор је привремено претворен у градски парк, а трајну верификацију парка требало би да потврди нови ГУП, јер град нема други парк. Сви планирани објекти из овог плана који су могли да се изведу, изграђени су до 1991. године, када је дошло до распада Југославије и када је главни инвеститор у изградњи града Прва петолетка почела нагло финансијски да пропада. Последњу деценију 20. века Трстеник је провео у великој економској стагнацији, незапослености радника у индустрији, а изградња грађевина свела се на занемарљив број. Из тога периода започете колективне стамбено пословне зграде и у 2004. години стоје још незавршене са неколико десетина станова и великим бројем локала (сл. 57. 57a.).



сл. в Стамбено насеље Пејовац

На крају овог поглавља о формирању вароши биће интересантно погледати преглед раста броја становника Трстеника. Статистички подаци од 1574. год. дати су за насеље које се налазило на старој локацији на Стражби и Осаоници. Првих четири пописа су из турских дефтера.

| година пописа | број становника | број кућа |
|---------------|-----------------|-----------|
| 1476. | 450 | 66 |
| 1516. | 700 | 87 |
| 1540. | 200 | 23 |
| 1574. | 180 | 21 |
| 1784. | 260 | 60 |
| 1822. | 865 | 149 |
| 1866. | 707 | 188 |
| 1900. | - | 250 |
| 1921. | 1.625 | 297 |
| 1931. | 1.648 | 367 |
| 1941. | 1.820 | 415 |
| 1948. | 2.061 | 648 |
| 1953. | 3.856 | 1.241 |
| 1961. | 5.459 | 1.839 |
| 1971. | 7.444 | 2.480 |
| 1981. | 10.796 | 5.638 |
| 1991. | 18.441 | 5.719 |
| 2002. | 18.263 | 6.177 |

Горњи подаци узети су из књига о Трстенику и из статистичких државних прегледа.



3. ТИПОВИ СТАМБЕНИХ КУЋА

Све до прве половине 19. века и нешто касније у овим нашим крајевима није било никакве разлике у начину грађења и унутрашње функције стамбене зграде на селу и у варошици. Већ је напред наведено да се појам *куће* некада односио на просторију у којој се налазило огњиште или ватра, а то је у почетку била само једна просторија, па се такав простор у стручној литератури зове *једноделна кућа*. Проф. Јован Џвијић каже: “У кући се огледа знатан део људског културног стања, кућа је култни предмет изложен еволуцији, оној истој која и човека преображава, преображавајући се човек мења облик и грађу куће, распоред њених унутрашњих делова и покућства“. Ова мисао чувеног научника може да послужи као водиља за проучавање историјског развоја сеоске и варошке куће, али се на овоме месту нећу бавити



с. 54 Улица Радоја Крстанића

сл. 53, 53а, 53б, 53в Изградња зграда у Новој колонији



сл. 53 ε и 53 δ некадашње зграде у старој колонији (ИРАП)

тиме јер о овој материји постоји обимна научна литература наших познатих научника и истраживача.

У нашем граду најстарије куће потичу из 19. века и има их неколико (сл. 58-58 $\dot{\jmath}$). До 1948. год. било их је много више, али тада почиње интензивна градња нових државних колективних стамбених зграда и нажалост у великом градитељском подухвату нико се није обазирао на ГУП који је предвиђао да се поједине старе зграде архитектонски интересантне заштите од рушења или преселе у етно парк. Нико се није сетио да те зграде фотографише, а њихове основе нацртано. Тако би се сачуваоло архитектонско наслеђе из минулог времена за будуће генера-



сл. 55 Рушење зграда испред Робне куће



сл. 55б Блок зграда испред Робне куће



сл. 55а Улица др. Милуновића



сл. 55в Улица др. Милуновића преко пута Суда



ције. Сачувани амбијентални делови некадашње трстеничке трговачко- занатлијске чаршије остали су у ул. Др. Милуновића од Суда према Морави и део у центру око хотела "Јадран" (сл. 59, 59а, 60). Приказане куће у овој књизи потичу углавном из друге половине 19. и почетка 20. века. Куће из 19. века углавном припадају тзв. моравској кући, коју су у својим радовима детаљно описали српски историчари архитектуре. Но и



сл. 57 незавршене зграде М-2 на Морави



сл. 55г Рушење старих зграда испред СДК-а



сл. 57а Незавршена зграда ЕПС-а
у Чажкиној улици



сл. 58 Кућа Пере Милосављевића
у ул. Кнегиње Милиће

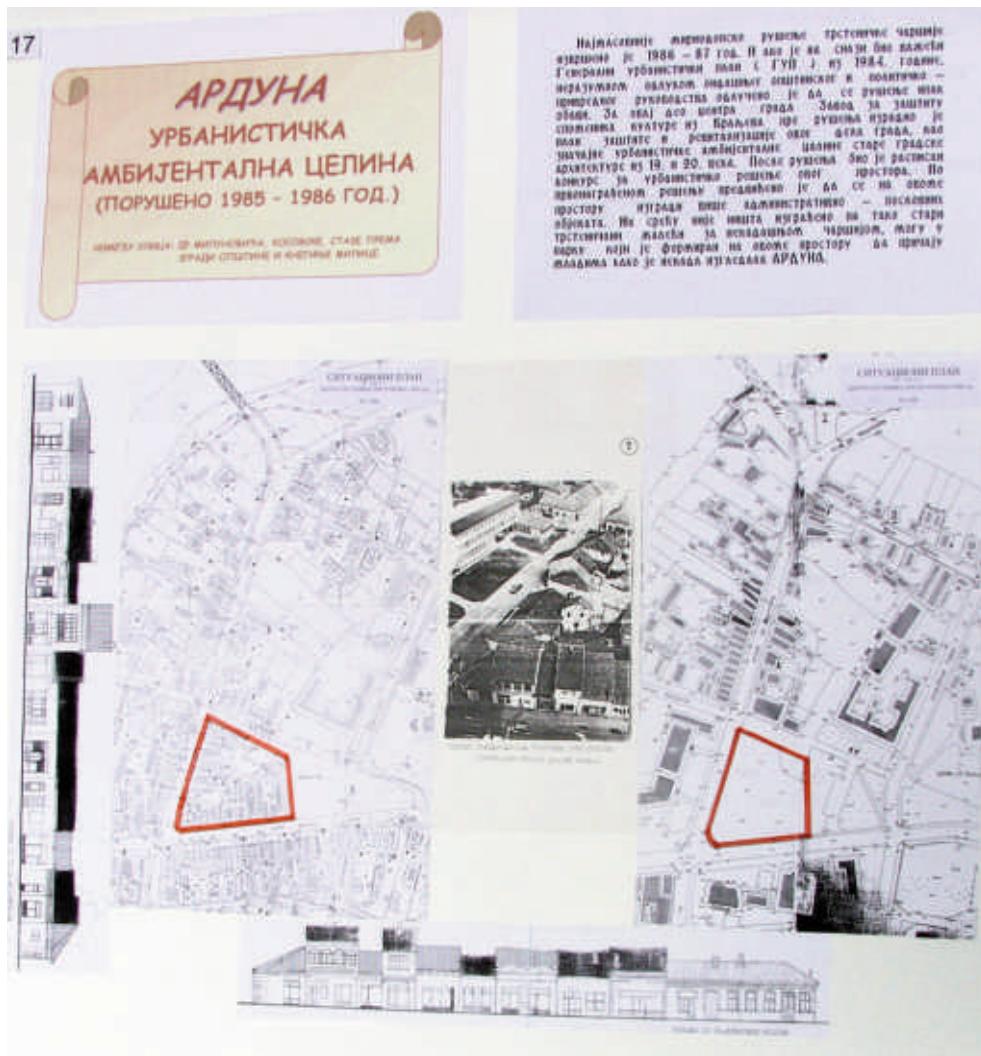


сл. 58а Кућа Драђо Пештровића
у Обилићевој улици



поред тога, пошто је ово карактеристичан стил градње кућа у овоме крају како на селу тако и у вароши, даћу укратко њене карактеристике. У

поглављу о сеоској архитектури дао сам конструкцивне и стилске карактеристике, а у овоме поглављу даћу њене функционалне особине.



сл. 56 Пано који је приказивао рушење центра на изложби посвећеној 170 годинама постојања Трстеника на садашњој локацији



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта

с. 58ј Кућа Велимара
Маричина ул. Цара Душана



с. 58ј Кућа Светозара Хаџи Николића у
Обалскејвој улици (срушена 2005. године)



с. 59 Лева страна
улице др. Милуновића



с. 59а Ходила "Јадран"
(лево и десно од зграде у средини)



с. 58б Кућа Ивана Ивановића у ул.
Цара Душана (срушена 2006. ј.



с. 58ј Кућа Јордане Капића у
ул. Кнезиће Милице



с. 59 Десна страна улице
др. Милуновића



с. 58б Кућа Радојке Цапе Лазовић
у ул. Кнезиће Милице



3.a. МОРАВСКА КУЋА функционалне особине

Ова кућа има свој развојни пут од првобитног облика када је имала само једну просторију која се називала *кућа* како смо већ напред навели. Тако су уствари почели да се развијају и сви остали типови стамбених кућа, независно од поднебља настанка. У 19. веку *моравска кућа* већ има своју карактеристичну шему коју чине три просторије: *трем*, *кућа* и *соба*. Ова кућа у стручној литератури често се према материјалу од кога је грађена назива *бондручара* (по дрвеном костуру *бондрук*) или *чатмара* (по *чатми* - преплету од прућа или цепанихграна или дашчица), а често и *долмара* (по непеченој цигли *долми*). Габарит или основа куће је квадратна или правоугаона.

Трем је најкарактеристичнији део куће по коме се препознаје *моравска кућа*. *Трем* може бити на целој страни куће или на једном углу, а код касније грађених и на средини. Кров над *тремом* је кров куће који се наслања на дрвене стубове који носе кровну конструкцију целе зграде. Стубови се ослањају на камене темеље - самце код старијих кућа или на греде трмљаче које леже на каменом темељу, код касније грађених кућа. Стубови су врло често резбарени урезивањем вертикалних и хоризонталних засека. У почетку је *трем*

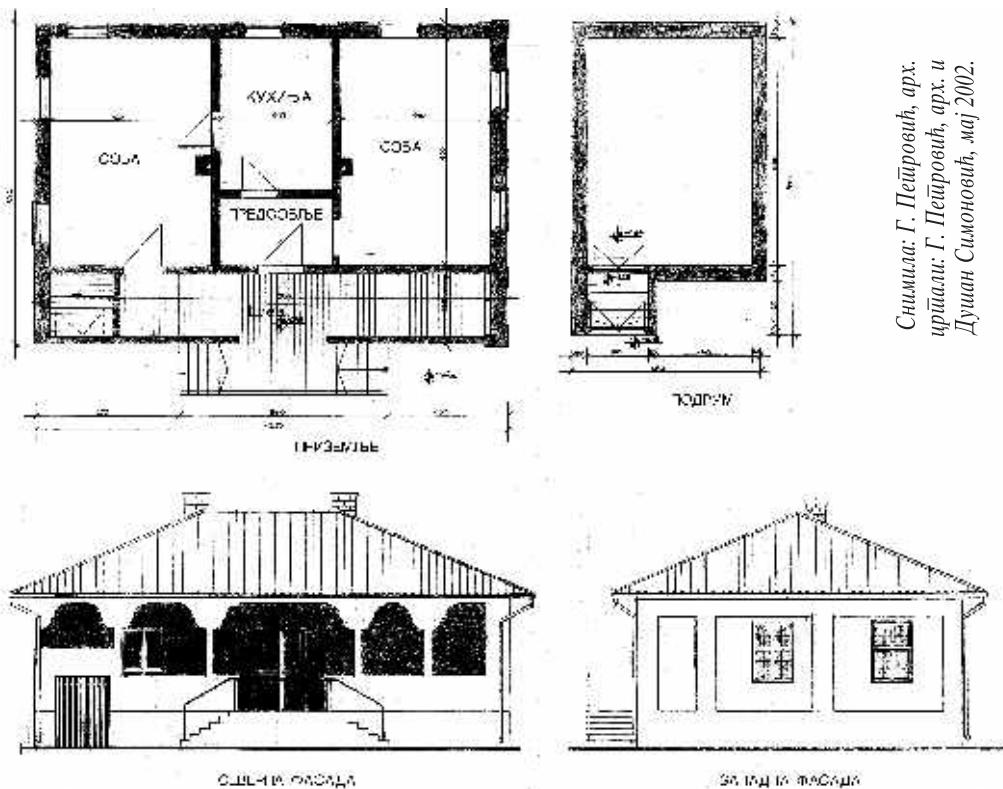
био без ограде са подом од набијене земље. *Трем* се током времена у основној функцији усавршавао, па се прво ограђује оградом од летвица, па дашчаном оградом са различито профилисаним ивицама или од пуних дасака *шаишовки*, (објашњење дато у делу књиге о сеоској архитектури). У свом даљем развоју на једном делу *трем* се висински подиже на коту вишу за један или два степеника. Често је испод овог дела *трема* улаз у подрум. Овај уздигнути део *трема* зове се *доксат*, касније неизоставни део куће сваког имало имућнијег домаћина. *Доксат* је лети служио за одмор и уживање као и за неке женске послове. Имао је дашчани под, дрвене степенице и дрвене клупе у виду сандука, чији поклопци су били седишта (прекривена јастуцима) испод којих су се зими чувале ствари са *доксата* (застирке, јастуци, ћилими и др.). *Доксат*, касније код неких кућа претвара се у малу собу, тако што се слободне стране затварају зиданим или дашчаним преградама, са више великих прозора. На прозорима неких кућа праве се дрвене решетке од профилисаних облица - коленика. У данашњој модерној архитектури *доксат* је лођа или тераса и скоро да је обавезни део сваке куће или стана у колективним стамбеним зградама.

Кућа је просторија којој је остао овај назив и пошто се зграда трансформисала од првобитно једне просторије у зграду са више делова. У *кућу* се по правилу улазило преко *трема*, кроз једна спољна врата. У остale просторије улазило се из *куће*.



Код сеоског типа ове зграде, у почетку није било плафона, да би дим са отвореног огњишта преко *оџаклије - комина* могао слободно да излази ван. Под је у почетку био од набијене земље, а покућство од грубо ручно обрађеног дрвета. На зиду је код најстаријих зграда био

преграда ради јефтиније замене разбијеног стакла. У народу се у турско време прозор звао *мам*, по турском речи за стакло. У *кући* се одвијао цео дневни живот породице. Варошка *кућа* била је без отвореног огњишта и имала је плафон од дасака, а под је био код старих *кућа*



сл. 60 Скица куће Руже и Светозара Хаци Николића у ул. Обилићевој (порушена 2004. године)

само један мањи отвор (*пенциер*), који се са унутрашње стране затварао клизним дрвеним капком или нарочитом хартијом *пенциерлијом*. Када се појавило увозно стакло почели су да се граде прозори али са више хоризонталних и вертикалних

од цигле, а касније од дасака - патос. За кување и грејање коришћени су зидани шпорети.

С оба је просторија у коју се улазило само из *куће* и први пут појављује се у тзв. двodelној *кући* - згради. Ова просторија је боље

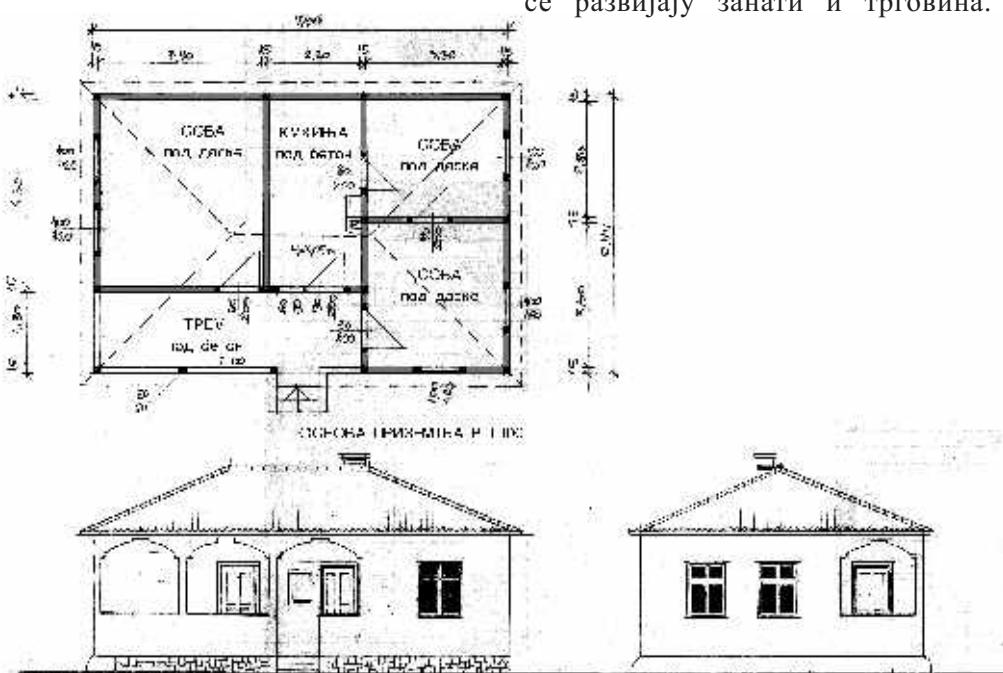
Снимка: Г. Пејковић, арх.
циртација: Г. Пејковић, арх. и
Душан Симоновић, мај 2002.



уређена од *куће*, под и плафон били су од дасака, а отвор за прозор био је застакљен. Ради заштите од крађе прозори су имали дрвене профилисане решетке или касније металне. На слици бр. 15в приказана је једна врло лепа дрвена решетка са прозора

них на крају 2000-те године (сл. 60. 60a. 60б.).

Са слабљењем турске моћи почиње постепено ослобађање од вишевековног ропства, па локална власт све више припада некадашњој обесправљеној раји. Народ почиње да се осећа слободнијим, почињу да се развијају занати и трговина.



сл. 60а

ИЗГЛЕД СА ИСТОКА F 1:100

сл. 60а Скица куће Зорана Аћимовића у ул. Кнегиње Милице

порушене старе куће у Грабовцу. У соби је обично спавала млађа чељад или када дођу гости.

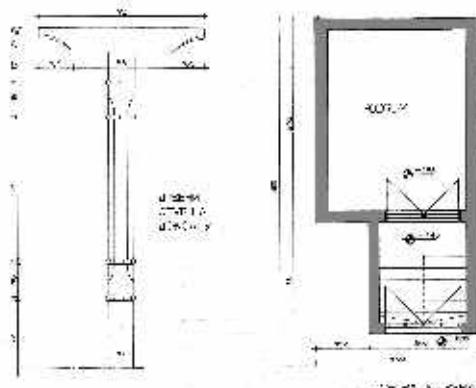
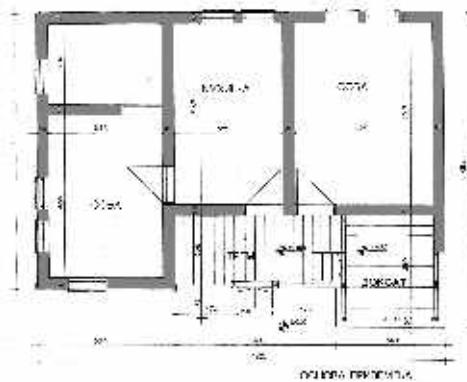
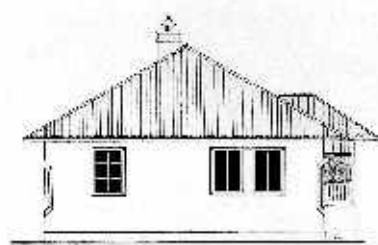
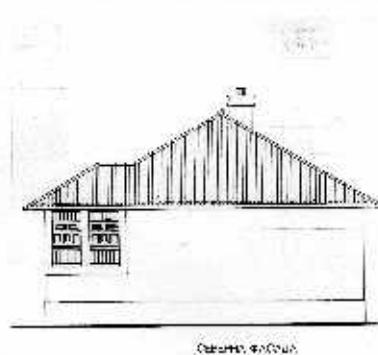
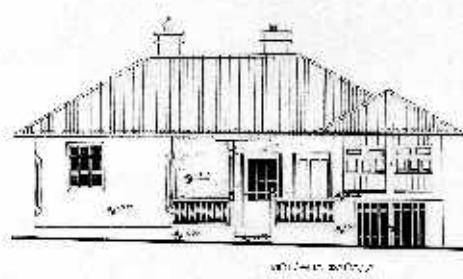
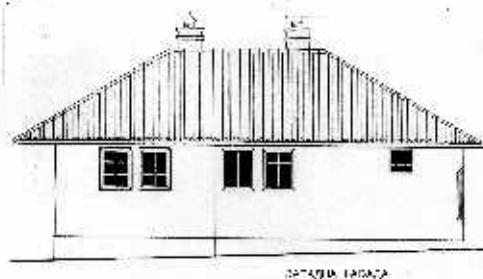
Све што је напред наведено о карактеристикама варошких кућа *моравског стила* илустровано је цртежима (основе и фасаде) још постојећих старих зграда, снимље-

Имовинска сигурност је била већа него икад раније што све подстиче јачање средњег сталежа у вароши. Тако већ пре прве половине XIX века *моравска кућа* почиње да се мења у функцији и изгледу, а у другој половини века појављују се нови грађевински материјали. Нове зграде



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



Цртали: архитекти Гордана Пејровић
и Душан Симоновић

сл. 60б Скица куће Ивана Ивановића
у ул. Цара Душана, срушена 2005. године



сл. 61 Стреха на кући Бајка Ибровца
у ул. Цара Душана

зидaju се са више одељења, кућа постаје кухиња, уводи се нужник и остава. Бондручни костур испуњава се печеном циглом, уместо блатног малтера све више се употребљава кречни малтер. Плафонска конструкција почиње да се прави од летвица закиваних једна поред друге за греде тавањаче, а да би се малтер боље ухватио, летвице се секиром засеку - заљуште. Изнад овог плафона и даље се на исти начин израђивала испуна између таванских греда, са коленикама или вальцима, уваљаним у блато са плевом. Темељи зграде раде се од тесаног камена са високом соклом, што се најчешће примењује код зграда са подрумом. Трем добија

највећу стилску промену. Простор између дрвених стубова на *трему* повезују се луковима који тако чине неку врсту аркаде. Ови лукови на *трему* постаће заштитни знак нове моравске куће као и широко око зграде испуштене стрехе (сл. 61). Историчари који су проучавали моравску кућу кажу да је ова новина настала под утицајем романтизма из западне Европе. Власници кућа су нарочиту пажњу поклањали изради делова од дрвета. Дрвена крила на вратима као и довратници - *футери* у зиду су дуборезима и апликацијама, столарији давали интересантан изглед (сл. 62. 62a.). Дрвени оквири око прозора са унутрашње, а често и са спољашње стране, права су мала уметничка дела народних неимара. У гостинској соби плафон је обично био од дасака посебно украсених дуборезом, а што је домаћин био богатији то је и плафон био декоративнији. У својој промени ова кућа добија још једну новину у изградњи димњачке капе на крову. Од комина као првобитног димњака, маштовити народни неимари утркивали су се ко ће направити лепши завршетак димњака (сл. 14). Интересантан је завршетак димњака у облику мале куће. Многе копије ових димњака могу се видети данас на приватним кућама.

На крају приказа старе варошке архитектуре мора се посебно поменути КАТИЋА кућа у Трстенику. Ова кућа по својој архитектури има елемената моравске куће, али по казивању наследника првог власника куће, његов чукун деда пројекат је



сл. 62 Враћа на кући Николе Јевтића
у ул. Р. Крстинића



сл. 62а Враћа на кући у ул. Р. Крстинића

набавио из Сирије! Због свог значаја за српску архитектуру стављена је под заштиту државе, као културно наслеђе које треба сачувати (сл. 58д, 63). Овде се нећу бавити архитектонском анализом куће, пошто је то већ урађено у стручној литератури. У књизи сам приказао план приземља и спрата са мерама измереним на згради као и фасаде. Само ћу дати опширнији приказ како је грађена ова кућа по казивању Милоша Катића чукун унука првог власника. Код аутора који су писали о старом Трстенику среће се опис како је Стеван Катић купио ову кућу подигнуту за српског начелника Антонија Вукућевића који је у међувремену ради лошег рада

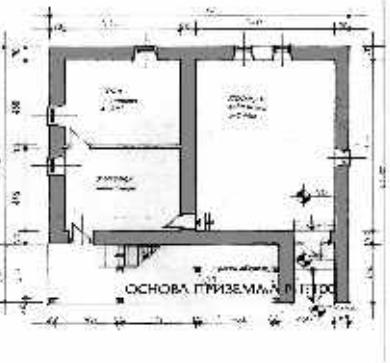
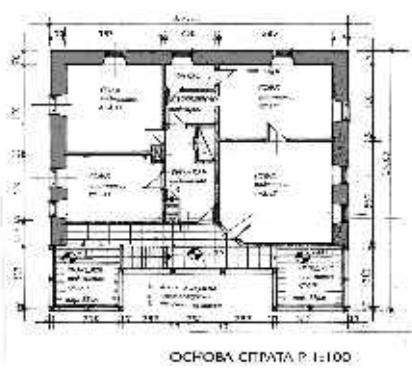
премештен из Трстеника. Ја пре верујем у изјаву његовог чукун унука.

За време владавине кнеза Милоша Обреновића у Србији делимично ослобођеној од чврсте турске стеге, почиње да се развија привредни живот, а нарочито трговина. По кукурузородним крајевима Србије почели су имућнији сељаци да тове свиње које су на велико извозене у Аустрију. За кратко време многи од њих су се обогатили, па им је сеоска средина постала тесна и почели су да се селе у суседне варошице. Захваљујући том новом богато сталежу пристиглом са села који свој капитал улажу у градњу локала и кућа, некадашње касабе прерастају у



варошице. Типичан пример ове нове класе поникле на селу био је и Стеван Катић из оближњег села Богданје. Трговао је свињама које је извозио за Беч, вероварно преко везе са Милошем кога је лично познавао. Тако му је родно Богданје било мало за његове трговачке амбиције, па је почeo да купује земљу у трстеничком атару. Богатство стечено од продаје свиња омогућило му је да купи више плацева у Трстенику и да изгради две мање куће, које су порушене ради изградње државних зграда. Остало је само једна и то најлепша у улици Кнегиње Милице, позната као

Катића кућа, која је у власништву породице. Стеван Катић је дуго припремао материјал за посебно велику кућу која је требала да покаже његово богатство. Његов чукун унук каже да је Стеван имао ту жељу још пре него што је постао богат што објашњава тиме да је храстову грађу за кућу о којој је маштао купио 15 година раније. Касније када је купио плац између 1832. и 1835. године саградио је ову кућу. То је било у време пресељења Трстеника из Осаонице на садашњу локацију. Богат човек жели да има и богату кућу, па је тако Стеван



Извор: Душан Саванковић, листа 2005, грађевина

сл. 63 Цртежи куће Катића у ул. Кнегиње Милице



сл. 64 Кућа Јанковића у ул. Југовићевој



сл. 64а Кућа Бранке Аћимовић
у ул. Кнегиње Милићевић. Изграђена је то пројекату
инж. Десимира Мишића из Крушевца



Кућа изграђена 1938. године то пројекату
Десе Јовановић - Градишићанац, прве жене
тражевинског инжињера у Трстенику

сл. 64б Куће фамилије Градишићанац у ул. Цара Лазара

тргујући са бечким трговцима дошао до пројекта за ову кућу који потиче из Сирије! Вероватно је то тачно јер по стилу кућа подсећа на малоазијску архитектуру али са уочљивим елементима из наше народне архитектуре. По претпоставци Милоша план из Сирије је током градње мењан и прилагођен захтевима како се данас каже инвеститора. Оригиналан пројекат није сачуван али постоји "ситуациони план имања Петра Катића, трговца из Трстеника" (син Стеванов) у размери 1:1000, који је снимио и нацртао Љуб. Тодоровић из Крушевца, 20. маја 1912. год. Овај план налази се у трстеничком музеју. Захваљујући наследницима који редовно одржавају зграду иако је у дубокој старости она зрачи свом својом лепотом.



Кућа изграђена 1909. године то пројекату из Пештиће



3.6. ДРУГИ ТИПОВИ КУЋА

Почетком XX века у варошици се све ређе граде традиционалне моравске куће које су доминирале у ранијем времену у овоме крају. Чести контакти трговаца и других богатих грађана са западном Европом, као и долазак наших



сл. 64в Кућа Исидора Милосављевића
у ул. Кнезиње Милице, израђена 1939.г.

свршених студената архитектуре и грађевине са европских универзитета, утиче да се куће граде по инжињерским плановима. Почињу се употребљавати нови грађевински материјали домаћег и страног порекла, као што су цемент, гвожђе, печена цигла, цреп, керамичке плочице, санитарни уређаји и др. У нашој вароши богатији грађани су се просто такмичили ко ће изградити

већу и лепшу кућу (сл. 64-64ђ). На несрећу Трстеника, а срећу Врњачке Бање од 80-тих година XIX века па до 30-тих година XX века, Бања се нагло претварала у лечилиште. Гради се велики број хотела, пансиона и вила чији су власници били богати трстенички трговци и банкари који користе изненада указану прилику да се још више обогате. Зато се, у периоду када су Трстеничани улагали средства у бањске објекте, у самом Трстенику гради мало кућа.



сл. 64г Кућа др. Звонка Вукушића
у ул. Цара Душана, израђена 1928.г.

После Другог светског рата са доласком комуниста код нас се укида приватна својина, национализује се сва вишак стамбеног простора као и све пословне и производне зграде. У вароши дуги низ година пропадали су многи национализовани објекти за које друштвени корисници нису имали интереса ни пару за њихово одржавање. Тако настаје дуги период стагнације у изградњи стамбених



зграда. Стаде се нешто поправља у изградњи приватних зграда од 1970. године, када наши радници почињу у великом броју да одлазе на запад “тробухом за крухом”, тзв. гастарбајтери. Да би држава привукла зараду тих људи у земљу, дозволила је несметану изградњу приватних кућа и других објеката. Од тада па све до краја века у нашем крају, као и другде, граде се стилски најразличитије стамбене зграде. Настало је помодно зидање што

прошлог века “Петолетка” је давала повољне стамбене кредите својим радницима, па је тако изграђено прво насеље са приватним зградама у блоку “7 јули” на истоку града. То су биле мале приземне зграде, врло једноставне архитектуре и функције. Већина тих зграда је данас добрађена и проширена. Пошто се овај начин градње показао економски оправданим, “Петолетка” је поново осамдесетих година давала стамбене кредите и тада је изграђено највеће



сл. 64đ Кућа др. Милејића Недељковића у ул. Цара Душана, изграђена 1920.đ. Први власник Ђорђе Градишћанац

већих зграда, па и са два и три спрата, што је требало да покаже богатство домаћина. Сама варош је поштеђена таквих помодарских зграда, јер је већ тада Трстеник био раднички град. Радници нису имали пару за градњу сопствених кућа, па је већина запослених добијала станове на коришћење од својих предузећа или установа у којима су радили. Шездесетих и седамдесетих година



сл. 64ђ Кућа Јордановића у улици Чайкиној изграђена 1928.đ.

стамбено насеље са приватним кућама у Трстенику II или Пејовцу, како га Трстеничани обично зову. Изглед зграда и функција станова је у оквиру савремене архитектуре. Задњих десетак година прошлог века изграђено је више зграда атрактивног изгледа, као мешавина различитих архитектонских стилова, са честом употребом елемената из класичне грчке архитектуре као што



сл. 65 Нова кућа
у Обилићевој улици



сл. 65б Нова зграда
у насељу Чайка



сл. 66a Нова кућа Ђушана Јовановића у
насељу Агродрому



су стубови са капителима, тимпанонима и римским балустрадама (сл. 65, 65а, 65б). И поред све помодности и разних квази стилова у градњи породичних кућа, добро је да многи наручиоци пројекта траже од архитеката да на будућој згради буде стилских елемената моравске куће. Тако се на појединим зградама могу видети лукови на стубовима као код трема, јако истурене стрехе преко габарита зграде, кров покрiven



сл. 65а Нова зграда
у насељу Пејовач



сл. 66 Нове куће са елементима моравске куће у насељу Пејовач,



црепом као ћерамида, димњачке капе различито обликоване или по идеји са старих кућа, столарија ручне израде и слично (сл. 66, 66а). Све ово даје наду и веровање да ће наша традиционална моравка која је некада доминирала у овоме крају остати да живи и даље кроз нове зграде са својим карактеристичним детаљима или прилагођеним савременим условима архитектуре.



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 2 Вишеспратнице на ул. В. Караџића и Р. Крстićа



сл. 3 Приградско насеље Пејовац



3.в. КОЛЕКТИВНЕ СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ



сл. 67 Лимени солитери у ул. Радоја Крсташа



3.в. КОЛЕКТИВНЕ СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ

Када је у Трстенику почетком 1950. године почела изградња фабрике "Прва петолетка", истовремено су почеле да се граде и прве колективне државне стамбене зграде. То је био потпуно нови вид становића у овој претежно руралној средини. У почетку су се градиле зграде са неколико становица и мале спратности, скромне функције стана и најједноставније архитектуре у духу соцреализма (сл. 54). Касније у другој половини XX века зидају се зграде са по неколико спратова, чак до 14, са по неколико десетина становица у згради. Станови су врло функционално пројектовани са делимично уграђеним намештајем (кухиње, плакари и др.). Својом архитектуром колективне зграде постају украс града. За ове зграде не може се рећи да имају одређени архитектонски стил или по начину примене материјала у обради фасада (фугована опека, натур бетон, водоотпорни малтери, лим или азbestне плоче) може се утврдити које године је неки од наведених материјала био у моди у време њихове изградње (сл. 67). Интересантна је архитектонска обрада фасада скоро свих колективних стамбених зграда у насељу Пејовац. Употребљена је фасадна фугована опека црвене и окер боје (сл. а, б, в, г, д.) Највећи број свих зграда у Трстенику пројектовале су београдске, па затим трстеничке архитекте. У целом периоду од преко

педесет година овако грађени станови додељивани су запосленим грађанима преко радних организација и установа на трајно или ограничено коришћење. Код прве групе после 10 година непрекидног становића стицало се станарско право на коришћење стана. Такав стан није смео да се прода али је могао да се мења за други. Са променом друштвених односа, држава 1991. године доноси Закон о откупу становица станара са станарским правом. Тако су сви станари са овим правом у наредне две, три године откупили своје станове. Стварају се нови имовинско правни односи, приватни станови у колективним зградама, што сада мења понашање нових власника у смислу веће бриге за одржавање како свог стана тако и заједничких делова зграде. Економска криза која траје од распада Југославије 1991. године, негативно се одразила и на изградњу колективних стамбених зграда, па су тако у Трстенику за последњих 10 година, односно до краја 2000-те, завршene само две зграде. Судбина још две зграде започете 1991. године, са неколико десетина становица и локала остаје да се заврши у XXI веку (сл. 57, 57а).



4 - ЈАВНИ И ПРИВРЕДНИ ОБЈЕКТИ

У овоме поглављу даћу краћи историјат настанка значајнијих објеката у граду, са нарочитим освртом на архитектонско - градитељске податке. Ради боље прегледности објекти су сврстани по сличности функције или намене. За неке старије објекте година градње је оквирна. Најзначајнији тренутак у градитељству Трстеника представља 1832. година, када је почела да се гради варошица на садашњој локацији. Већ те године било је изграђено више кућа, пошто је некадашње насеље у Осаоници звано "Стара чаршија" почело да се напушта. Од тих година па све до краја XX-ог века, Трстеник се гради на садашњој локацији као и у Чайрском пољу насеље Пејовац (Трстеник II).



сл. 68 Старо гробље

4.a. КОМУНАЛНИ ОБЈЕКТИ ГРОБЉЕ

- 1853. године одређен је простор у источном делу варошице за ново гробље (садашње старо гробље), пошто је гробље око старе цркве било попуњено.

- 1988. године почело је да се користи ново гробље, пошто је по други пут у својој краткој историји на новој локацији гробље било поново попуњено (сл. 68). Нова трећа локација одређена је на крајњем источном делу градског атара према аеродрому (сл. 68a). Пројекат гробља је урадило предузеће "План" из Трстеника, а пројектант је била арх. Гордана Петровић.



сл. 68а Ново гробље



ЕЛЕКТРИЧНА ЦЕНТРАЛА

1922. године изграђена је мала електрична централа у адаптираној згради општинске штале на локацији садашњег предузећа “Топлица дрво“. Погонска машина била је парна локомобила немачке фирме “Ланц“, која је радила на дрва. Производила је наизменичну струју од 220 волти. Касније је уз зграду централе прорадило јавно купатило са 6 када, користећи топлу воду од парне машине ((сл. 69), (уље на платну С.Симоновића из збирке Електродистрибуције Трстеник).

1945. године избио је пожар у згради централе, па је отворена нова са погоном на дизел мотор у једној постојећој згради која се налазила на месту садашње зграде зване “петоспратница“ преко пута дома културе. Ова централа радила је све до доласка првог далековода

1946. године изграђен је први далековод за потребе “Прве петоletке“ и града из правца Врњачке Бање, јачине 35 kW.

ЗГРАДА ЕПС-а

1983. године изграђен је први део административне зграде са пратећим радионицама испод канала за наводњавање у ткз. Источној радној зони. Пројекат је урадило предузеће “План“ из Трстеника, пројектант је била арх. Гордана Петровић, а извођач радова трстеничко предузеће “Изградња“.

1989. године изграђен је најсавременији диспечарски центар за аутоматску контролу рада свих енергетских постројења у електродистрибутивном подручју ове организације. Пројекат је урадило исто предузеће као и за прву зграду, пројектант је била арх. Мирјана Максимовић, а извођач радова било је предузеће “Каблар“ из Краљева (сл. 70).



сл. 70 Зграда Електродистрибуције Трстеник



ПАРК

1926. године на прилазу гвозденом мосту са десне стране урађен је парк на око 2. 250. м². Данас је тај простор сведен на око 350 м² на коме је подигнут споменик палим борцима у II св. рату и спомен обележје жртвама приликом бомбардовања НАТО авијације 1999 године.

1998. године на месту порушене (1986. г.) старе трговачке чаршије у центру града израђен је парк као привремено решење јер по важећем ДУП-у на овоме простору предвиђена је изградња пословних зграда (сл. 71).



сл. 71 Парк

КЛАНИЦА

1928. године изграђена је прва кланица испод орашара на самој обали Мораве, у којој се дневно клаљо у проседу 2 крупна грла и 4 - 5 комада ситне стоке. На овоме месту и данас се налази иста кланица само осавремењена и у власништву је предузећа "Слога" из Трстеника (сл. 72).

ЗЕЛЕНА ПИЈАЦА

1948. године изграђена су два отворена објекта дрвене конструкције, као надстрешница за пијачне тезге. Каснијих година изграђен је низ продавница у кругу пијаце, а изграђен је и простор за паркинг и тзв. "бувлју" пијацу (сл. 73). Прва пијаца у време пресељења Трстеника на ову локацију била је у центру варошице на некадашњем Житном тргу (испред садашње општинске зграде), (сл. 47). Једно време после Другог св. рата зелена пијаца је била на простору испред зграде данашње зграде СУП-а, све до ул. Др. Милуновића.

сл. 73 Зелена пијаца



сл. 72 Кланица





ЈАВНО КУПАТИЛО:

1922. године прво купатило било је у саставу електричне централе са 6 када, користило је врућу воду из машине која је покретала централу.

1953. године отворено је ново купатило у постојећој општинској згради код данашње зграде музеја. Зграда је касније порушена када је зидана зграда у којој је музеј. Купатило је имало 15 тушева, а вода се загревала у котлу који се ложио на дрва. Купатило је радило само суботом.

ВОДОВОД

1950.-52. године изграђен је први каптажни бунар са црпном станицом на потезу "Звездан" на левој обали Западне Мораве, чији је капацитет био 5 литара у секунди. Дубина бунара била је 4,30м а пречник 2,80м. Истовремено је изграђен гвоздени висећи мост преко Мораве, за пренос цевовода према "Петолетци" и граду (сл. 74).

1985. године према пројекту "Плана" и арх. Мирјане Максимовић са сарадницима, изграђена је нова зграда црпне станице "Звездан" са новим аутоматизованим постројењима (сл. 75). Радове је извело предузеће "Рад" из Врњачке Бање. Истовремено је извршено и ојачање конструкције висећег моста.

1987. године изграђена су два језера у старом кориту Мораве за повећање капацитета питке воде.



сл. 74 Висећи мост

1981. године ради повећања капацитета градског водовода у Прњавору поред Љубостињске реке изграђен је систем бунара са црпном станицом. Пројекат је урадило предузеће "Јарослав Черни" из Београда, а радове је извела трстеничка "Изградња".

1981. године изграђена је у близини гвозденог моста на Морави црпна станица "Мост" за прихватање воде из Прњавора и препумпавање воде преко моста у град. Пројекат је урадило предузеће "План" из Трстеника, пројектант је био арх. Владимир Филиповић, за зграду, за електро инсталације и аутоматику ел.



сл. 75 Црпна станица Звездан



сл. 75а Црна січаница Мосӣ

инж. Витомир Мурганић, а пројектант водоинсталација био је Мија Мијајловић грађ. тех. Грађевинске радове је извело трстеничко предузеће "Изградња" Током бомбардовања моста од стране НАТО авијације зграда је тешко оштећена, па је током 2000/1 год. обновљена и проширена. Пројекат је урадило предузеће "Планкопринг" (ранје "План" из Трстеника, а пројектант је био Драгиша Младеновић, грађ. тех. Радове је извела трстенична "Изградња" (сл. 75а).

ГРАДСКА ТОПЛНАНА

1979. године изграђена је топлана за даљинско грејање града и производних хала "Петолетке" (сл. 76). Трстеник је тако постао један од првих градова у унутрашњости Србије који је применио најекономичније и еколошки

најчистије грејање. Грађевински пројекат је урадило предузеће "План" из Трстеника, а пројектант је био арх. Владимир Филиповић. Грађевинске радове извело је предузеће "Рад" из Врњачке Бање, челичну конструкцију предузеће "Палилула" из Београда. Котлове (3+1) и машинске инсталације извело је предузеће "Јанко Лисјак" из Београда. Армирано бетонски димњак висине 102,50 м. пречника у основи 6,0м. и 1,20м. на врху, изградило је предузеће "Црнотравац" из Црне Траве.

1990. год. у кругу топлане изграђена је хала за израду, поправке и ремонт грејних уређаја са компресорском станицом. На једном

сл. 76а Хала Топлане



делу хале на спрату изграђене су просторије за техничку и административну службу топлане. Пројекат је урадило предузеће "План" из Трстеника, а пројектант је био арх. Душан Симоновић, са сарадницима. Монтажну арм. бет. конструкцију

сл. 76 Градска топлана





КОМУНАЛНО СТАМБЕНА ПРИВРЕДА

1986. године изграђена је зграда предузећа КСП "7 јули" које су чинила предузећа "Изградња", "Нискоградња", "Планкопринг" и Радна заједница свих појединачних предузећа. Пројекат је урадило предузеће "Планкопринг", а пројектант је био арх. Братислав Хинић. Зграда има више елемената карактеристичних за некадашњу народну архитектуру. Радове је извело предузеће "Изградња" (сл. 77).

ДЕПОНИЈА СМЕЋА

1990. године изграђена је између два брда огранка Гочких планина, а изнад Осаонице, најсавременија еколошка депонија за градско смеће. Технолошки пројекат депоније урадило је предузеће "Смелт" из Љубљане.

4.6. САОБРАЋАЈНИ ОБЈЕКТИ

УЛИЦЕ

1877. године почело је калдрмисање турском калдрмом главне трстеничке улице Кнеза Михајла, потом и варошког трга као и других прометнијих улица.

МОСТОВИ

Око 1840. године изграђен је први дрвени мост преко Мораве, на стотинак метара низводно од садашњег гвозденог моста. На Божић 1887. године санте леда однеле су овај мост, који је касније обновљен.

1895. године набујала Морава поново је однела овај мост, па је постављен понтонски мост који је пренешен из Јасике, пошто је тамо изграђен нови дрвени мост.

1899. године изграђен је први гвоздени мост на месту где се и данас налази, а чију конструкцију је



сл. 78а Први гвоздени мост, порушен 1915. год.



с.л. 78 Први звездени мост из 1899. године

израдила фирма "Gridl" из Беча (сл. 78). Да би се спречио продор аустријске војске 1915. године, наша војска је порушила десну (трстеничку) страну моста (сл. 78а).

Око 1916.-17. године после рушења металног моста изграђен је дрвени понтонски мост (где је некад и био), који је служио до обнове металног (сл. 78б).

1924. године из ратне одштете Аустрије изграђен је порушени део

гвозденог моста. Конструкцију је израдила аустријска фирма "J. Weitzer Arad".

31. маја 1999. год. ваздухопловне снаге НАТО савеза потпуно су порушиле овај мост на коме је било и грађана који су погинули у тренутку бомбардовања моста (сл. 78в).

2000-те године, 15. маја свечано је пуштен у саобраћај нови гвоздени мост правих линија конструкције

с.л. 78б Старни звездени мост из седамдесетих година XX века



с.л. 78в Порушенни звездени мост из 1999. године од спирне НАТО авијације



сл. 78б Древни мост на Морави, с лева на десно: Жика Поповић, Бата Јевковић, архитекти и браћа непознати

(сл. 78г) за разлику од старог који је имао два лука. Пројекат је урадило предузеће “Мостпројект” из Београда, а пројектант је била Иванка Јонић, грађ.инж. Конструкцију моста урадило је предузеће “Гоша” из Смедеревске Паланке и “14. октобар” из Крушевца (сл. 78г).

1985. године изграђен је бетонски мост преко З. Мораве у продужетку Рајчевићеве улице, поред спортско

рекреативног центра. Пројекат је урадио “Инжињерски пројектни завод“ из Загреба, изградњу моста извело је предузеће “Вијадукт“, такође из Загреба. Прилазне путеве за мост извело је предузеће “Ниско-градња“ из Трстеника (сл. 78д).

1935. год. у Старој чаршији (Осаоници) на путу Крушевац - Краљево изграђен је бетонски мост - пропуст преко Циганског потока.



сл. 78г Нови ћвоздени мост



сл. 78д Бетонски мост



ПУТЕВИ

1962. - 63. године макадамски пут Крушевац - Краљево, преко Трстеника, је реконструисан и асфалтиран.

ЖЕЛЕЗНИЦА

1907. - 12. године грађена је долином З.Мораве пруга узаног колосека од Сталаћа до Чачка. Истовремено са пругом завршена је и железничка станица 1910. године (сл. 79).

1958. године изграђена је пруга нормалног колосека по коригованој траси узаног колосека.

сл. 79 Железничка станица



АУТОБУСКА СТАНИЦА

1976. године изграђена је зграда аутобуске станице, у непосредној близини железничке станице. Пројекат је урадило предузеће "План" из Трстеника, пројектант је био арх. Душан Симоновић, а радове је извело грађевинско предузеће "Рад" из Врњачке Бање (сл.80). Прва аутобуска станица шездесетих годи-



сл. 80 Аутобуска станица

на прошлог века, па све до изградње нове, била је у адаптираном локалу у улици М. Милошевића у центру вароши.

ПОШТА

1811. године, по наређењу Карађорђа, прота Милутин Илић - Гучанин кулуком народа изграђује *мезулану* (пошту). Претпоставља се да се зграда налазила на месту које се данас назива *појило*, поред Мораве. Вероватно су се на томе месту појили коњи који су носили пошту. По једној другој верзији те исте године *мезулану* је изградио карановачки војвода Антоније Ристић - Пљакић, такође по налогу Карађорђа.

1862. године Трстеник је добио телеграфску *штацију*. Први телеграфиста био је пандур Милован Колић. Касније је управник био Стеван Поповић. Претпоставља се да је *штација* била у згради на углу улица Обилићеве и Цара Душана у којој је дуго година касније била пошта (сл. 81).

1968. године пошта се сели из ове зграде у адаптиране просторије



сл. 81 Стара пошта



зграде Основне школе “Херој Чајка“ која се пак сели у нову зграду. У овој згради сада је полиција и телефонска централа (сл. 81а.).

2000-те године пошта се поново сели у адаптирали трговачки локал у приземљу и на спрату у стамбено пословној згради ламела у центру града. Телефонска централа остала је у згради где се налазила са поштом.



сл. 81а Зграда телефонске централе и СУП-а

АЕРОДРОМ

1950. године изграђена је земљана писта као пробни полигон за ратне авиона који су требало да се производе у “Првој петолетци“. Програм производње још у старту пресељен је у Мостар из стратешких



сл. 81б Аеродром Трстеник

разлога, па је тако овај аеродром постао спортски све до данас. ЈАТ (југословенски аеротранспорт) једно време је са малим авионима одржавао комерцијалне летове на линији Београд - Трстеник. Линија није била исплатива па је укинута.

АУТО-МОТО КЛУБ

1983. год. изграђен је нови сервисно административни објекат, поред старог гробља. Пројекат је урадило предузеће “План” из Трстеника, а пројектант је био арх. Владимир Филиповић. Челичну конструкцију је извело предузеће “Ибар” из Краљева, а остale грађевинске радове предузеће “Изградња” из Трстеника (сл. 81б).

сл. 81в Аутомото клуб
Трстеник



4.в. ШКОЛСТВО, КУЛТУРА И СПОРТ

ШКОЛЕ

1813. године прота Милутин Илић - Гучанин, отворио је у Осаоници прву народну школу у приватној кући, вероватно на локацији на којој се налази садашња зграда школе (сл. 82).

1872.-75. године изграђена је зграда основне школе „Св. Сава“, у Трстенику на црквеном земљишту (сл. 82а). Данас је позната као економска школа или комитет из комунистичког времена. Пројекат за ову школу, претпоставља се, да је урадио инж. Франц Винтгер, из начелства округа крушевачког. Овај инжињер урадио је и први регулациони план Трстеника на новој



сл. 82 Основна школа у Осаоници

локацији. Школа је имала 4 мушки и једно женско оделење. По престанку просветне улоге зграда је реконструисана и добрађена (поткровље) за административно - пословну намену (сл. 82а).

1965. године изграђена је зграда Основне школе „Живадин Апостоловић“. Пројекат је урадило предузеће „Биро за пројектовање“, а пројектант је био арх. Михајло Митровић.



сл. 82а Стара Зграда основне школе "Свети Сава" из 1875. године



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 82б Данашњи изглед из 1875. године

Радове је извело предузеће „Први мај“ из Трстеника (сл. 82в).

1969. године изграђена је зграда Основне школе „Миодраг Чајетинац - Чајка“. Пројекат је урадило предузеће „Гоч“ из Краљева, а пројектант је био арх. Миленко Костић. Радове је извело предузеће „Рад“ из Грделице (сл. 82г).

1976. године изграђена је зграда Више машинске школе у улици Радоја Крстића. Пројекат је урадило предузеће „Аркон“ из Београда, пројектант је био арх. Милан Павловић, а радове је извело предузеће „Каблар“ из Краљева (сл. 82д). Касније се у део ове зграде уселила гимназија „Вук Караџић“ (сл. 82ђ).



сл. 82đ ОШ „Миодраг Чајетинац Чајка“

1979. године у Грабовцу је изграђена школска зграда са 4 учионице која је у саставу матичне школе „Чајка“. Зграда се налази иза мотела „Тополјак“. Пројекат школе урадило је предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је био арх. Василије Петровић, а радове је извело предузеће „Каблар“ из Краљева (сл. 82е).

1986. - 88. године изграђена је зграда Основне школе „Св. Саве“ у насељу Трстеник II, односно Пејовцу. Пројекат је урадило предузеће „Планкопринг“ из Трстеника, а пројектант је био арх. Братислав Хинић. Радове су изводили по фазама предузећа „Рад“ и „Енерготехник“ из



сл. 82в ОШ „Живадин Аћимовић“



сл. 82đ Висса машинска техничка школа



сл. 82ђ Гимназија

Врњачке Бање и „Изградња“ из Трстеника (сл. 82ж).



сл. 82е Основна школа у Грабовцу



сл. 82ж ОШ "Свети Сава" у Пејовцу



сл. 83 Некада дечје забавиште данас музеј (код игралишта)

БРТИЋИ

1958. године изграђена је зграда у којој се данас налази градски Музеј. Ова зграда првобитно је била намењена за основну школу са два оделења. Ускоро потом школа се исељава и овде отвара прво забавиште за децу (сл. 83).

1959. године изграђена је зграда за нови дечји вртић у насељу „Нова колонија“ у којој је данас музичка школа „Корнелије Станковић“ (сл. 83а).

1966. године изграђена је зграда за нови дечји вртић „Бисери“ преко пута здравственог центра, где се и



сл. 83а Некада дечје забавиште данас музичка школа у колонији



сл. 83б Дечји вртић "Бисери I" у ул. Чакиној

данас налази. Подаци о пројектанту и извођачу радова су непознати.

1976. - 77. године вртић је проширен са новим објектима по пројекту предузећа „План“ из Трстеника, а пројектант је био арх. Душан Симоновић. Радове је извело предузеће „Изградња“ из Трстеника (сл. 83б).

1981. године је изграђена зграда децјег вртића у насељу „Шумска секција“. Пројекат је урадило предузеће „Планкопринг“ из Трстеника, а пројектант је био арх. Душан Симоновић. Извођач радова било је предузеће „Изградња“ из Трстеника (сл. 83в).

1984. године изграђен је нови објекат у кругу овог вртића, ради



сл. 83в Дечји вртић "Бисери 2" у блоку "Шумске секције"

повећаног броја деце која су чекала на пријем. Пројекат је урадило предузеће „Планкопринг“, пројектант је била архитекта Мирјана Ђурђевић, а радове је извело предузеће из Крушевца - „Јастребац“.

ДОМОВИ КУЛТУРЕ

1951. године изграђена је зграда синдикалног дома са биоскопском салом за 900 посетилаца, са великим рестораном и већим бројем пратећих просторија. Пројекат је урадила „Централна установа војне индустрије“ из Београда. Пројектант је био арх. Савић, а извођач радова било је војно предузеће „Ратко Митровић“ из Чачка (сл.84). Касније, 1965. год. зграда је реконструисана и претворена у средњу индустриску школу, што је и данас (сл. 84а).

1960. године изграђена је нова савремена зграда синдикалног дома са једном великом конференцијском салом (већница) и више мањих сала као и неколико административно-канцеларских просторија. У приземљу се налази велика сала ресторана са више десетина седишта. Сада је у овој згради Народни универзитет и



сл. 84 Некад Синдикални дом



сл. 84а Некадашњи синдикални дом,
данас срећења техничка школа



библиотека „Јефимија“. Пројекат зграде је урадило предузеће „Аркон“ из Београда, пројектант је био арх. Пиварски Ђорђе, а радове је извело предузеће „Хидроградња“ из Чачка (сл. 85).

1976. године изграђена је нова зграда Дома културе повезана тзв. топлом везом са постојећом зградом Народног универзитета. Дом има велику позоришно - биоскопску дворану са 650 седишта, ликовни салон, велики фоаје са гардеробом и бифеом као и бројне пратеће просторије. Пројекат је урадило предузеће „Аркон“ из Београда, пројектант је био арх. Милан Павловић, а радове је извело предузеће „Хидроградња“ из Чачка са



сл. 86а Сала Дома културе - сцена

бројним подизвођачима, специјализованим за поједине врсте радова (сл. 86).

1948. године у Грабовцу, сада као приградском насељу, изграђен је Дом културе по типском пројекту Републичког завода за урбанизам и архитектуру. По њиховим типским пројектима тих година градили су се сви сеоски домови културе по Србији. Дом је градио народ под кулуком. Дом има салу са бином, библиотеку, канцеларију и споредну просторију. Једно време у дому је био задружни вински подрум. Данас зграда дома само једним делом служи својој основној намени (сл. 86б).



сл. 86а Сала Дома културе - гледалиште

сл. 86б Дом културе у Грабовцу



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 86 Дома културе

сл. 85 Народни универзитет





БИОСКОП

Први неми филмови приказивани су већ двадесетих година прошлог века у кафани „Јадран“, а касније у кафани Топаловића.

1932.-33. године кинооператер Драги (презиме је остало непознато) у кафани „Левач“ приказивао је филмове са апаратуром коју је сам направио по сећању Миће Мильковића бившег послератног директора градског биоскопа.



сл. 86б Мића Мильковић (лево), дугоћодашњи директор старији биоскоп и Градимир Радовановић, кинооператер испред улаза у старији биоскоп

1943. године у кафани „Гружа“ власник Марковић Апостол организује прве представе са звучним филмовима.

1950. године адаптиран је национализовани магацин предратног трговца Милосава Мирића, у биоскопску салу са око 350 седишта. Сала је имала и бину на којој су се одржавале мање представе, па чак и бокс мечеви. Биоскоп се налазио на углу

улица Чајкине и Аце Стојановића (сада Радоја Крстића) и радио је све до 1977. год. када је порушен ради изградње стамбено-пословне зграде (сл. 86в). Преко пута старе зграде биоскопа био је летњи биоскоп - башта са великим платном и великим бином на којој су се одржавале фолклорне приредбе и бокс мечеви.

ХАЛА СПОРТОВА

1987. године изграђена је хала за око 2. 500. гледалаца, куглана, сале за тренинге, гардеробе и санитарне просторије као и други простори нужни за функционисање оваквих објеката. Пројекат је урадило предузеће „Криваја“ из Завидовића, које је било и извођач радова у сарадњи са предузећем „Хидроградња“ из Чачка. Пројекат је урадио арх. Александар Телетановић (сл. 87).



сл. 87 Хала спортова



ОЛИМПИЈСКИ БАЗЕН

1988. године изграђен је поред Мораве (у некадашњем орашару) у спортском центру олимпијски базен, дужине 50м и ширине 25м са трибинама за око 1.000, гледалаца. Поред овог базена изграђен је и мањи дечји. Пројекат базена урадило је предузеће „Криваја“ из Завидовића, а пројектант је била арх.



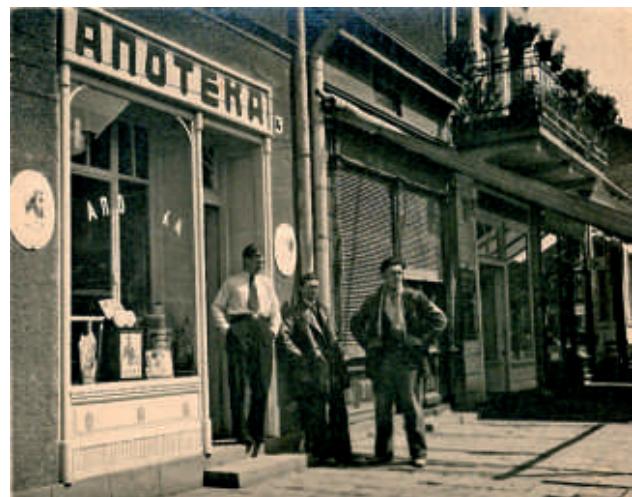
сл. 88 Олимпијски базен

Зорица Радовановић. Грађевинске радове извело је предузеће „Каблар“ из Краљева, а керамичарске радове извело је предузеће „Керамос“ из Осјека (сл.88). Финансијска средства за изградњу хале спортова и базена највећим делом сакупљена су преко самодоприноса грађана.

4.г.ЗДРАВСТВЕНИ ОБЈЕКТИ

АПОТЕКА

1888. године Љубомир Новаковић отворио је прву апотеку у вароши. У летњој туристичкој сезони апотеку је привремено селио у Врњачку Бању ради веће зараде (сл. 89).



сл. 89 Прва апотека у главној улици 1940.
Апотекар Драгољуб Драгче Ивковић (са кравајом).
Пројектанти зграде инж. Мишић из Крушевца

1975. године отворена ја градска апотека у приземљу новосаграђене четрнаестоспратнице зване кула у центру града. Све раније апотеке биле су у адаптираним локалима, а сада је апотека смештена у специјално пројектованом простору, са свим по закону прописаним просторијама.



сл. 89а Породилиште



сл. 89б Дом здравља - специјалистичке службе

ПОРОДИЛИШТЕ

1946. године у кући Зоре Ђорђевић у улици Хајдук Вељковој (сада Ж. Апостоловића) отворено је прво породилиште. После извесног времена сели се у кућу Благоја Илића, опанчара, на углу садашњих улица Ж. Апостоловића и Р. Крстића. По укидању женске занатске школе породилиште се пресељава у ову зграду, која се налазила у ондашњој Косовској улици (сада Р. Крстића). На овој локацији сада се налази стамбена зграда тзв. „докторска“. Сва три породилишта радила су у провизорним и неадекватним условима.

1973. године изграђена је зграда савременог породилишта са свим законом прописаним просторијама на два спрата. Зграда се налази на углу улица Р. Крстића и В. Каракића у здравственом блоку. Пројекат је урадило предузеће „Биро за пројектовање“ из Крушевца, пројектант је био арх. Милан Милановић, а радове је извело предузеће „Жељин“ из Александровца (сл. 89а).

ДОМ ЗДРАВЉА

1962. године изграђена је зграда Дома здравља. Пројекат је урадило предузеће „Пројектбиро“ из Београда, пројектант је био арх. Михајло Митровић, а радове је извело предузеће „1. мај“ из Трстеника. Године 2000.-те зграда је темељно реконструисана за специјалистичке медицинске службе (сл. 89б).

АНТИТУБЕРКУЛОЗНИ ДИСПАНЗЕР

1962. године изграђена је ова зграда. Пројекат је урадило предузеће „Гоч“ из Краљева, пројектант је био арх. Миленко Костић, радове је извело предузеће „1. мај“ из Трстеника (сл. 89в).



сл. 89в Здравља АТД-а



сл. 89б Дечји диспанзер



сл. 89д Медицина рада

ДЕЧЈИ ДИСПАНЗЕР

1975. године изграђена је ова зграда за предшколску и школску децу. Пројекат је урадио „Биро за пројектовање“ из Крушевица, пројектант је био арх. Милан Милановић, а радове је извело предузеће „Жељин“ из Александровца (сл. 89вг).

МЕДИЦИНА РАДА

1984. године изграђена је зграда на два спрата само за запослене у привреди, у почетку свог рада, да би се касније лечили и сви пациенти. Пројекат је урадило предузеће „Аркон“ из Београда, пројектант је био арх. Слободан Комадина, а извођач грађевинских радова било је предузеће „Изградња“ из Трстеника (сл. 89д).

Сви напред наведени објекти налазе се у здравственом блоку између улица В. Каракића, Св. Саве, Ж. Апостоловића и Р. Крстића.

4.д. ПРИВРЕДА - МЛИН

1897. на десној страни Попинске реке близу њеног ушћа у З.Мораву, трстенички трговци Мијушко Вукадиновић и Василије Анђелковић изградили су млин поточар, који је имао водену турбину, један ваљак, један пар камена, просто цилиндар сито и обичан тријер. За 24 часа млин је могао да самеље 2.000 кг. пшенице у бело и црно брашно (подаци из књиге М.Сотировића о старом Трстенику).

1920. године млин је постао власништво најпознатијег трстеничког трговца Милосава Мирића, па се од тога времена до данас зове *Мирићев млин*. Млин је одмах реконструисан, уградјена је нова турбина од 48 КС, као и други уређаји, па је млин сада за 24 часа могао да самеље вагон (10.000. кг.) пшенице. Уз млин постојала је ледара, ваљаonica за сукно и стругара са једном хоризонталном тестером. Млин са свим својим погонима био је, у ствари, први зачетак индустрије у Трстенику. Данас, нажалост, постоје само рушевине некадашњег млина.



ПРВА ПЕТОЛЕТКА

1949. године почела је изградња индустриских хала за производњу војне опреме и наоружања. По измештању војне индустрије у друге градове ондашње Југославије, ова фабрика је израсла у највећег произвођача опреме и уређаја на бази хидраулике и пневматике, као и обраде метала на Балкану. Фабрика је читавих 30 година била главни покретач развоја града и околине. Са распадом Југославије 1991. године почиње њена стагнација, а крај миленијума дочекује са великим материјалним тешкоћама и неизвесном будућношћу. Највише пројектата

за индустриске хале и друге пратеће објекте, на почетку изградње, урадила су војна пројектантска предузећа, а касније цивилно предузеће „Аркон“ из Београда. Неколико пројеката урадило је и трстеничко предузеће „План“ касније са промењеним именом „Планкопринг“. Извођачи радова била су предузећа из целе ондашње Југославије, али су највише објекта изградила предузећа из ближе околине као што су „Ратко Митровић“ и „Хидроградња“ из Чачка, „Јастребац“ из Крушевца, „Каблар“ из Краљева, „Рад“ из Врњачке Бање, „Жељин“ из Александровца, „Изградња“ из Трстеника и др. (сл. 90).



сл. 90 Панорама Прве петолеїке



ХЛАДЊАЧА

1969. године изграђена је савремена хладњача капацитета око 2.500. тона производа за замрзвање и хлађење. Нисам могао наћи архитектонски пројекат код власника хладњаче, тако да нисам могао тај значајан податак да прикажем. Извођач радова било је предузеће „Жељин“ из Александровца, а расхладну опрему извело је предузеће „Фриком“ из Београда (сл. 91).

1987. године хладњача је проширена са новим капацитетом. Хладњача је власништво предузећа „Нова Слога“ из Трстеника.



сл. 91 Хладњача

ВИНСКИ ПОДРУМ

1974.-75. године изграђен је објекат винског подрума капацитета 7.000. тона прерађеног грожђа. Пројекат је урадио „Пројектни биро“ из Крушевца, пројектант је био арх. Милан - Миша Милановић, а извођач грађевинских радова било је предузеће „Каблар“ из Краљева. Власник подрума је трстеничко предузеће „Нова Слога“ (сл. 92).



сл.92 Вински подрум

ПОВИТ

1975. године изграђен је у оквиру предузећа „Слога“ овај погон за паковање зачина, прераду и паковање сушеног поврћа из сушаре у Почековини, као и паковање на мало и других производа за људску исхрану. Пројекат је урадило предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је био архитекта Владимира Филиповић, радове је извело предузеће „Јединство“ из Ужица (сл. 93).



сл. 93 Зграда ПОВИТ-а

ФАБРИКА МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ У ВЕЛУЋУ

1982. године изграђен је погон за флаширање минералне воде капацитета 2.000 боца на сат. Пројекат је урадило предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је била арх. Гордана Петровић, а извођач грађевинских радова било је предузеће „Јастребац“ из Крушевца



сл. 94 Минерална вода у Велућу

(сл. 94). Линију за пуњење боца извела је фирма „Раденска“ из Словеније и фирма „Негама“ Лајпциг из Немачке.

ТРИКОТАЖА "ТРСТЕНИЧАНКА"

1971. године у Грабовцу у згради предузећа „15. октобар“ из Велике Дренове које је отишло у стечај, отворена је кројачка радионица која је касније прерасла у предузеће за конфекцију и трикотажу, са посебним програмом за децу.

1985. године изграђена је нова хала површине преко 1.000. м², са савременим текстилним машинама. Пројекат је урадило предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је био архитекта Владимир Филиповић, а радове су извела два предузећа: „Јединство“ из Ужица и „Изградња“ из Трстеника (сл. 95).



сл. 95 Трикотажа у Грабовцу



сл. 96 "Металограф"



ГРАФИЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ "МЕТАЛОГРАФ"

1963. године из општинског предузећа „Др Милуновић“ издаваја се штампарски погон као самостално предузеће под именом „Металограф“.

1977. године постојећа зграда је реконструисана и дограђена нова монтажна метална хала. Пројекат реконструкције и доградње урадило је предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је био арх Василије Петровић, а извођач радова трстеничко предузеће „Изградња“ (сл. 96).

1986. године предузеће се проширило и са друге стране улице Св. Саве, преузимајући зграде трговинског предузећа „Западна Морава“, где је пребачен погон картонаже, магацини и трговина.

ПРЕДУЗЕЋЕ "ЕТЕРИКА"

1995. год. на магистралном путу према Крушевцу изграђено је предузеће за производњу ароматичних додатака за прехрандбену индустрију, за производњу алкохолних и безалкохолних пића, као и за употребу у домаћинству. Пројекат је урадио арх. Василије Петровић, а



сл. 96а "Етерика"

извођач радова било је предузеће инг. Ратка Југовића (сл. 96а).

ТРГОВИНСКО ПРЕДУЗЕЋЕ "ЗАПАДНА МОРАВА"

1980. год. изграђене су три хале за магацински простор по пројекту арх. Владимира Филиповића, из предузећа „План“ из Трстеника. Извођачи радова била су предузећа „Златибор“ и „Јединство“ из Ужица.

1981 год. изграђен је објекат магацинске хале са коморама за чување и дозревање јужног воћа, са спратним анексом за администрацију предузећа, по пројекту арх. Владимира Филиповића из предузећа „План“ из Трстеника. Извођачи радова била су предузећа „Златибор“ и „Јединство“ из Ужица (сл. 96б).



сл. 96б Трговинско предузеће
"Западна Морава"



сл. 97 Солитери А и Б у улици Вука Караџића

4. ђ. ОСТАЛИ ОБЈЕКТИ СТАМБЕНИ СОЛИТЕРИ

1961.-62. године изграђене су прве вишеспратне стамбене зграде тзв. **солитери** са шест и осам спратова како их Трстеничани и данас називају „шестоспратница“ и „осмоспратница“, па је у почетку била привилегија становати у тим зградама. Пројекат за оба *солитера* урадило је предузеће „Аркон“ из Београда, пројектант је био арх. Воислав Ђорђевић, а радове је извело трстеничко предузеће „1. мај“ (сл. 97).

1975. године изграђена је највиша стамбено пословна зграда у центру града са 14 спратова, са

популарним именом "кула". На 13. и 14. спрату ове највише зграде у граду је хотел са рестораном. Пројекат је урадио „Пројект биро“ из Београда, пројектант је био арх. Михајло Митровић, а радове је извело предузеће „Хидрограда“ из Чачка (сл. 98. 98а.). У другој половини XX века у Трстенику је изграђено 10 вишеспратница са лифтовима, спратности од 6 до 14 спратова.

1976. год. изграђени су солитери К-1 и К-2 у блоку "Шумска секција" са по 11 спратова. То су после "куле" највише зграде у вароши. пројекат је урадило предузеће "Аркон" из Београда, а пројектант је био арх. Слободан Комадина. Извођач радова било предузеће "Хидроградња" из Чачка (сл. 98б).



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 98 "КУЛА"



сл. 98а Почетак радова на изградњи Куле



сл. 98б Солитери К1 и К2

1985г. изграђена је у центру града на месту порушене старе трговачки чаршије изграђен је блок пословно-стамбених зграда назван **ламела**. Зграде је пројектовало предузеће "План" из Краљева, а пројектант је био арх. Алекса Маричић. Извођач радова било је предузеће "Каблар"из Краљева (сл. 98в)



сл. 98в Стамбено-пословни блок "Ламела"



сл. 99 Робна кућа

1991. г. започета је на обал Мораве изградња најлепше зграде у граду, зване М-2. Зграду је пројектовало предузеће "Планкопринг" из Трстеника, а пројектант је био арх. Мића Ристић. Извођач радова је било предузеће "Јастребац" из Крушевца. Нажалост ради познате економске кризе зграда није завршена до краја дveхиљадите године (сл. 57)

РОБНА КУЋА

1970. године изграђена је у центру града прва зграда за савремену продају разних врста робе на једном месту, која је названа „Западна Морава“. Објекат има продајни простор у сутурену, приземљу и на спрату са око 2.500 м². У овоме објекту истовремено је отворена прва самоуслуга у граду. Пројекат је урадило предузеће „Пројект биро“ из Београда, пројектант је био арх. Михајло Митровић, а извођач радова било је предузеће „Јастребац“ из Крушевца (сл. 99).



сл. 100 Хотел "Топаловић"

ПРВИ ХОТЕЛИ

1919. године изграђен је први хотел-кафана „Топаловић“ на локацији где се налазила срушенка кафана "Девет Југовића", а на углу данашњих улица Др. Милуновића и Кнегиње Милиције, (исpred зграде СДК). Зграда хотела је порушена 1964. године (сл. 100).

1922.-23. године изграђена је зграда хотела „Јадран“ чији је



сл. 101 Изградња "Јадрана", 1922.



сл. 101а Хотел "Јадран"



сл. 102 Зграда Суда

власник био Раденко Стојаковић. Хотел је имао 26 соба са 52 кревета, салу са 50 столова и кухињу. У саставу хотела био је и стан власника хотела са 6 соба. Наследници немају оригинални план и не знају ко је био пројектант, али знају да је предузимач био неки црнотравац по имену Ђоса. Пре другог светског рата у кафани су се приказивали неми филмови уз музичку пратњу цигана из Осаонице (сл. 101, 101а).

СУД

1964. године изграђена је зграда Општинског суда у улици Др. Милуновића (ранија Љубостињска) на месту где се налазила спратна зграда са станом и локалом Николе Хинића, опанчара. Пројекат судске зграде урадило је предузеће „Инвест пројект“ из Београда. Пројектант је био арх. Михајло Митровић, а радове

је извело грађевинско предузеће „1. мај“ из Трстеника.

1985. године извршена је додградња спрата на целом габариту зграде. План је урадило предузеће „План“ из Трстеника, пројектант је била арх. Гордана Петровић, а извођач радова било је предузеће „Рад“ из Врњ. Бање (сл. 102).

СРЕСКО НАЧЕЛСТВО (ОПШТИНА)

1932. године, после двогодишње градње, завршена је зграда Среског начелства, данашње општине. Пројектант је био Трстеничанин арх. Драган Перчевић (сл. 103, 103а). Од преосталог грађевинског материјала саграђена је зграда садашње Геодетске управе. На групној фотографији су чланови за пријем новоизграђене зграде општине. С лева на десно: Момчило Пештерац, деловођа, Исидор Милосављевић, одборник,



сл. 103 Зграда Ойшишине

Драган Перчевић, инж. арх. пројектант зграде, Милан Малићанин, председник Општине, Микица Младиновић, одборник, члан комисије из Крушевца (име непознато), Божа Милановић, одборник, члан комисије из Крушевца (име непознато), Анђел Вучковић, општински благајник и Воја Ђурковић, кмет.

БАНКА

1887. године неколико најбогатијих трстеничких трговаца основало је прву банку у варошици. Вероватно је била у центру у некој од порушених зграда. По завршетку Другог светског рата у Трстенику је било пет банака у којима су највећи акционари били трстенички трговци.

1964. године изграђена је прва зграда намењена за Народну банку и Комерцијалну банку у којој се сада налази „Трстеничка банка“. Пројекат зграде урадио је „Пројекат биро“ из Београда, пројектант је био арх.



сл. 103а Чланови комисије за технички пријем ойшишинске зграде

Михајло Митровић, а радоје је извело предузеће „1. мај“ из Трстеника.

1976. године изведени су радови на доградњи спрата на целој површини зграде. Пројекат је урадило предузеће „План“ из Краљева, пројектант је био арх. Добривоје Недељковић, а радове је извело предузеће „Каблар“ из Краљева (сл. 104).



сл. 104 Зграда Југословенске банке



сл. е Нова зграда у огледалу Мораве



сл. ж Модерна архитектура у центру града



ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. 3 Центар вароши, стари и ново 2000-тих година

сл. 4 Центар вароши, стари и ново, прва половина 80-тих година XX века





сл. j Центар вароши, стваро и ново, друга половина 80-тих година XX века

сл. к Архитектонско наслеђе, Трстеничка црква





ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл.л Архијектионско наслеђе, Ошиштинско здање

сл. л Архијектионско наслеђе, Главна улица, 90-тих година





сл. м Каса йре II ратна, еснаф испред радње, 2000.

сл. н Архијаконоско наслеђе - Конак манастира Љубосићиња





ГРАДИТЕЉСТВО У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ У XIX И XX ВЕКУ

Душан СИМОНОВИЋ, архитекта



сл. Ђ Библиотека и Дом културе (пре изградње паркног центра)



ЗАКЉУЧАК

Трстеник је млад град, рачунајући време од када је почeo да се гради на садашњој локацији. На kraју XX века био је стар само 168 година. Интересантно је да се скоро од почетка 1832. године градио по геодетски утврђеним линијама и правцима које су утврђивали општински службеници. Нешто касније, 1875. године урађен је први регулациони план варошице, захваљујући коме Трстеник има данас праве улице које се све секу под правим углом. Трстеник је на садашњу локацију почeo да се пресељава око 1830. године из Осаонице (Старе чаршије), а да би се знало ко где има кућу, ново насеље је прозвано Нова чаршија. Трстеник је после ослобођења од Турака, временом постао богата трговачко - занатлијска варошица. Постаје административни центар, са пратећом државном администрацијом. Трстеничани су интензивно градили своју варошицу све до 1869. године, када је у Врњ. Бањи почело са радом *Основателно фундаторско друштво кисело - вруће воде у Врњцима* (оснивачка скупштина друштва била је у Крушевцу). Међу оснивачима било је највише богатих трстеничких трговаца. Они су масовно свој капитал почели да улажу у изградњу вила и пансиона за бањске госте, јер су тако могли много више да

зараде него од акција у банкама. После вишегодишње стагнације градње у Трстенику, трстенички богаташи из Бање поново се окрећу својој варошици, па се овде интензивно гради све до почетка Балканских ратова. Ускоро почиње и Први светски рат. За време ових ратова ништа се не гради, а варошица постаје ратно поприште које собом носи све недаће и страхоте. После завршетка ових ратова почиње да оживљава изградња. Напушта се изградња кућа у *моравском стилу*, зидају се зграде по угледу на оне из Мађарске и Аустрије, како се онда говорило из „прека“. Други светски рат Трстеник дочекује као изразито трговачко - занатлијска варошица са око 67 трговинских радњи на мало и велико, најразноврснијег асортимана и 54 занатских радњи карактеристичних заната за оно време. Ову малу привреду пратило је пет приватних банака, а било је и неизбежних 26 кафана. Неколико година по завршетку рата Трстеник је учмала паланка у дубокој србијанској провинцији све до 1949. године, када је држава донела одлуку да се овде гради војна индустрија. Од тада па све до kraja 1990. године, Трстеник је интензивно изграђиван и израстао у прави град, не као многолјудни, али са својом инфраструктуром која га је сврстала у један од најмодернијих индустријско - радничких градова у Србији (сл. г, д, Ђ). Све је грађено по урбанистичким и архитектонско-грађевинским плановима задње технологије. Тако је било све до 1991. године када је почeo распад



Југославије створене после II светског рата. Ратови који су те године почели да се воде у окружењу, а 1999. године и на Косову довели су до тога да НАТО (Северно - атлантски војни савез) бомбардује Србију. Ово је довело до велике економске кризе у земљи, тако да престаје свака изградња. У цеој привреди влада велика незапосленост, па се на крају 2000. године не назире боље време. Остали су многи раније започети објекти незавршени па тако трстеничко градитељство тужно дочекује крај XX века. Ипак се надам да ће нови миленијум оживети некада чувену „Петолетку“, некадашњи мотор у развоју града.

Поред свега доброг што је урађено у послератној изградњи града, може се изрећи и негативна оцена неких урбанистичко-архитектонских остварења. Ми који смо овде живели и радили, били смо одушевљени темпом изградње града, скоро месечно је завршаван по неки објекат, тако да нисмо уочавали неке урбанистичке грешке планера. Данас са довољне временске дистанце лако се уочавају грешке.

Нове зграде грађене су на месту порушених старих предратних зграда (изузев „колоније“ и „шумске секције“), према саобраћајном решењу уличне мреже трасиране још у првој половини XIX века, што значи са почетка изградње вароши на овој локацији. Као једином инвеститору „Првој петолетци“ било је најважније обезбеђење јефтиних локација за изградњу станови. „Јефтина“ локација како се тада

рачунало, била је привидна, јер је морала да се изгради цела нова инфраструктура, које није било као и да се изграде нови станови за станаре порушених зграда. Овакав начин изградње приморавао је планере да се држе шеме поклапања регулационе и грађевинске линије, што није чест случај у урбанизму код изградње слободно стојећих објеката. И код изградње приградског насеља у Пејовцу на не изграђеном терену-ледини, пропуштена је прилика да се избегне већ превазиђена шема радничких насеља из шездесетих година и поред савремене архитектуре зграда. Поштован је пројектни задатак инвеститора, па је пропуштена прилика да се изгради једно не типично савремено приградско стамбено насеље.

Формирање центра града на рушевинама старе трговачке чаршије, по саобраћајној шеми из већ поменуте прве половине XIX века, може се сматрати урбанистички недореченим решењем (сл. е, ж, з). Ево због чега. Без предлога за ново саобраћајно решење ДУП једнозначно прекида саобраћај у улицама које су водиле у центар и усмерава их у споредне улице са неодговарајућим профилом за градски саобраћај (улице: М. Милошевића, Косовска, Југовићева). Овај ДУП није предвидео површине за мирујући саобраћај (паркинге), па се око центра свакодневно ствара саобраћајно загушење. Да је на конкурсу за избор ДУП-а центра изабрано најнефункционалније решење, потврђује се сада када су реализовани



неки грађевински објекти. Срећа је да неки објекти предвиђени по овоме плану нису реализовани, јер би штета била већа. Невероватна грешка учињена је изградњом безличних приземних локала испред два најзначајнија архитектонска објекта у центру, Дома културе и Народног универзитета - библиотеке. Сада то изгледа као да су ови објекти у дворишту локала. Надам се да ће једнога дана када се стекну повољни финансиски услови ова урбанистичка рак рана бити порушена. Из бројних промашаја наведеног ДУП-а је и изградња архитектонски најлепше зграде у граду, уистину у дворишту пословно-стамбене зграде зване „ламела“. По ранијем ДУП-у са ове локације порушене су старе зграде како би се добила зелена површина - парк, чиме би град коначно изашао на обалу Мораве и добило шеталиште поред десне обале реке. Тако је већ чиста локација припремљена за зелену површину узурпирана од стране новог ДУП-а и онемогућено једно добро урбанистичко предходно решење. Већ је поменуто да је по овом проблематичном ДУП-у порушене стара трговачка чаршија у центру града и на томе месту предвиђена изградња пословних објеката за чијом изградњом ни онда, а данас још мање има потребе. На срећу ту се сада формира парк као привремено решење, а надам се и као трајно јер град нема градски парк. Треба рећи да је пре усвајања наведеног ДУП-а постојао пројекат ревитализације старог градског

језгра и његова заштита као вредне заоставштине некадашње варошке архитектуре сл. 56 *Ардуна* и слике и, ј к, л љ).

Изградња солитера спратности од 12-14 спратова, вредновано са данашње временске дистанце није било најсретније урбанистичко решење, обзиром на скupo одржавање инсталација у њима, а у вези нових власничких односа. У малим варошима није било оскудице у грађевинском земљишту, па ни потребе за планирањем објеката овога спратности. Међутим седамдесетих година XX века био је хит међу урбанистима да и у малим градовима предлажу изградњу солитера, па је у Србији у то време мало председника општина одолело жељи да и њихова мала варош има бар један солитер (сл. 98).



САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА



сл. 105а Манастир Ђубосчиња



САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА

Веровање у Бога код нас је дуги низ година после II светског рата било спутавано и санкционисано. За време турског ропства окупатор је био друге вере, муслиманске, па је и разумљиво да је гушио хришћанску веру покорене раје. Тим више био је неразуман чин Срба који су освојили власт после рата, а сви су били крштени и пре рата учили веронуку, да одједном постану атеисти. То се катастрофално одразило на млади нараштај у етичком и моралном васпитању. Наш народ у петовековном турском ропству сачувао је своју веру, па тако

и за 50 година владавине домаћих атеиста није изгубио наду да ће једнога дана моћи слободно да исповеда своју веру. За време трајања овог безбожничког времена у овоме крају није изграђен ни један верски објекат. Са променом једнопартијског режима и доласком демократских власти на крају 2000. године масовно се почело са изградњом цркава и обновом средњевековних манастира.

О манастирима и црквама које ће овде бити приказане, постоје детаљне студије наших угледних аутора, па ћу ради тога овде дати само основне податке везане за историјат њиховог настанка. У нашем крају постоје два позната средњевековна манастира: Љубостиња и Велуће. Од цркава поменућу само две, трстеничку као највећу и рибничку као најстарију.



са 105 Манастир Љубостиња



МАНАСТИР ЉУБОСТИЊА

Овај манастир је задужбина Кнегиње Милице, жене кнеза Лазара. Зидан је непосредно пред косовску битку, око 1387 - 1388 године. Манастир је посвећен успењу Богородице. По стилу градње припада тзв. *моравској школи*, са основом у облику уписаног крста апсиде (триконхоса), са једним кубетом које се ослања на четири слободна стуба. Основа је величине 20м са 8м. Манастир је познат по богатству фасадне орнаментике израђене у камену. Градитељ манастира био је протомајстор Раде Боровић, који је своје име урезао на каменом прагу унутар манастира. Живопис на унутрашњим странама зидова урадио је јеромонах Макарије, брат митропо-



л. 105a Манастир Љубостinja

лита Јована Зографа. Међу много-бројним фрескама издваја се фреска на којој су приказани ктитори манастира. На једној су кнез Лазар и кнегиња Милица, а на другој њихови синови Стефан и Вукан. У манастиру се налазе три гробнице: кнегиње Милице, монахиње Јефимије и Стефана, сина кесара Угљеше (сл. 105, 105a).



сл. 105б Манастир Љубостinja



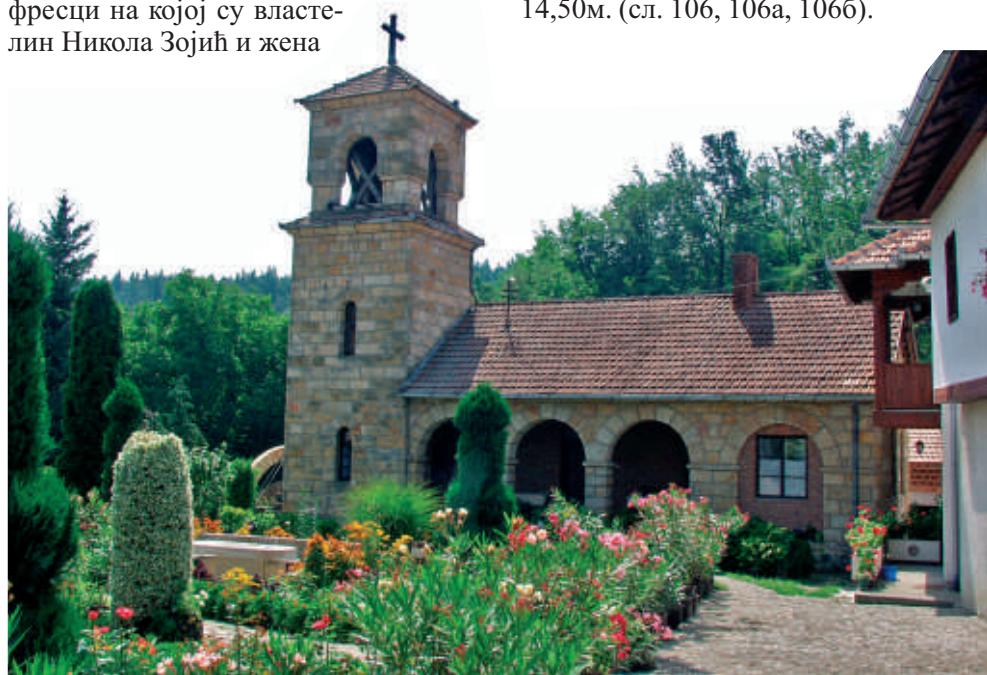
МАНАСТИР ВЕЛУЋЕ

Манастир је посвећен Ваведењу, а некада се звао Сребрница по истоименој речици која протиче покрај манастира. По архитектури припада моравској школи. У основи грађевина представља сажети триконхос са једним кубетом које се ослања на стубове. Зидови су издани у наизменичним редовима од камена и печене опеке, као и сви манастири који припадају овој школи. Фасадна пластика је од камена у виду розета, лукова, преплете винове лозе и двоструког преплете квадратне траке у три боје. Унутрашњост манастира је живописана али није на нивоу околних средњевековних манастира. Постоје две верзије настанка манастира. Према првој, а по ктиторској фресци на којој су властелин Никола Зајић и жена



сл. 106 Манастир Велуће - Конак

му Вукосава, манастир је изграђен око 1390. године. По другој верзији, ктитор манастира био је деспот Јован Бранковић, унук деспота Ђурђа који је владао од 1485. до 1503. године. Због честих рушења и паљења у турском добу, манастир је обновљен 1833. године. Габарит објекта је 16,50м са 10м, а висина кубета око 14,50м. (сл. 106, 106а, 106б).



сл. 106а Манастир Велуће - Звоник



ЦРКВА У ТРСТЕНИКУ

Прва црква у Трстенику изграђена је 1842. године, а посвећена је Св. Тројици. Црква је изграђена на првом гробљу где су почели да се сахрањују Трстеничани из *нове чаршије*. Претпоставља се да је план урадио инг. Костадин Радотић из *Управљенија државног стројенија*, који је имао рођаке у Трстенику. Црква је била једнобродна, величине габарита 18м са 8,50м. Такође се претпоставља да су је градили мајстори Јања Михајловић и Никола Ђорђевић, који су градили и цркву у Рибнику 1824. г. Иконописац је био Живко Павловић - Пожаревљанин, који је осликао и цркву у Рибнику. Трстеничка црква је вероватно била



сл. 107 Клеса камена за темељ трстеничке цркве 1898. године

изграђена од слабог материјала, тако да је доста оштећена од земљотреса 1895. године, а још више је страдала од влаге после великих киша 1898. године. Све ово је утицало на њену стабилност и била је склона паду.



сл. 107 Црква у Трстенику, по изградњи



Ради тога убрзо је срушена, а остало је гробље које је било око цркве.

Године 1898.-1900. на месту срушене старе цркве изграђена је нова црква посвећена Св. Тројици, а свечано је освештана 1901. године. Главни иницијатор и покретач акције за изградњу ове цркве био је Василије Анђелковић, вишегодишињи председник трстеничке општине и народни посланик. Пројекат за цркву урадио је арх. Душан Живановић, бечки студент. Основа цркве има облик

развијеног триконхоса са уписаним крстом и једном куполом која се ослања на четири слободна стуба. По својој основи слична је Милутиновој цркви у Хиландару и раваничкој цркви, што су утврдили историчари уметности. Обрада фасаде је у духу моравске црквене архитектуре и по томе је слична са Лазаревом црквом у Крушевцу.



Сл. 107a Црква у Трстенику

ТРСТЕНИК - ЦРКВА

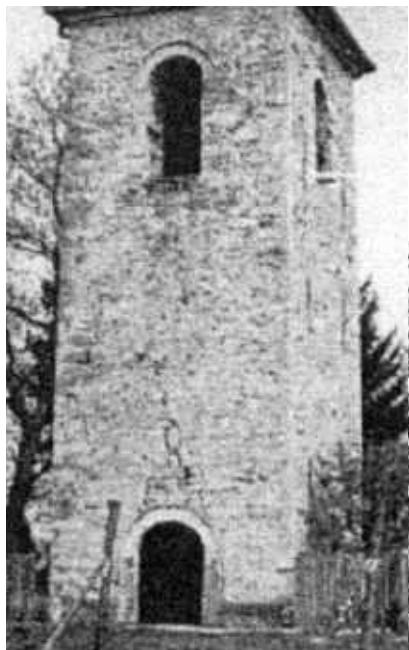


Црква има габарит 24,60м дужине, 21,40м ширине и висину 21,40м. Унутрашњост цркве све до краја ХХ века није живописана. Иконостас је осликао сликар Воја Трифуновић из Крагујевца, од 1929. до 1930. године. Главни мајстор који је градио цркву био је Никола Мајсторовић, а за свој рад узео је од општине 5.000. дуката. Поред цркве налази се звоник квадратне основе са странама од 5,80 м. и висине 30,50м. (сл. 107, 107а)

Уз све ове податке о цркви треба рећи да је још 1870. године основано певачко друштво, односно црквени хор „Бошко Југовић“, који уз мале прекиде и данас ради.

ЦРКВА У РИБНИКУ

Ову цркву подигао је 1823.-24. године кнез Милош. Рибник је у то време имао статус султановог имања, на турском *мулкада*. Кнез је од султана узео имање у закуп и на њему узгајао кукуруз и товио свиње. Да би радници и слуге са имања, имали где да се моле, а да не иду у манастир Велуће јер је дошло до неких чарки са Турцима, изградио је ову цркву посвећену св. Архангелу Гаврилу. Црква је једноставна правоугаона грађевина са кровом на две воде са зидовима од камена, омалтерисаним са спољашње стране. Поред цркве је звоник квадратне основе, зидан са каменом. Предузимачи код изградње цркве били су гоге Јања Михајловић и Никола Ђорђевић. Иконостас је осликао пожаревачки сликар Живко Павловић. Црква се редовно одржава и у добром је стању (сл. 108).



сл. 108 Црква у Рибнику



ЗАКЉУЧАК



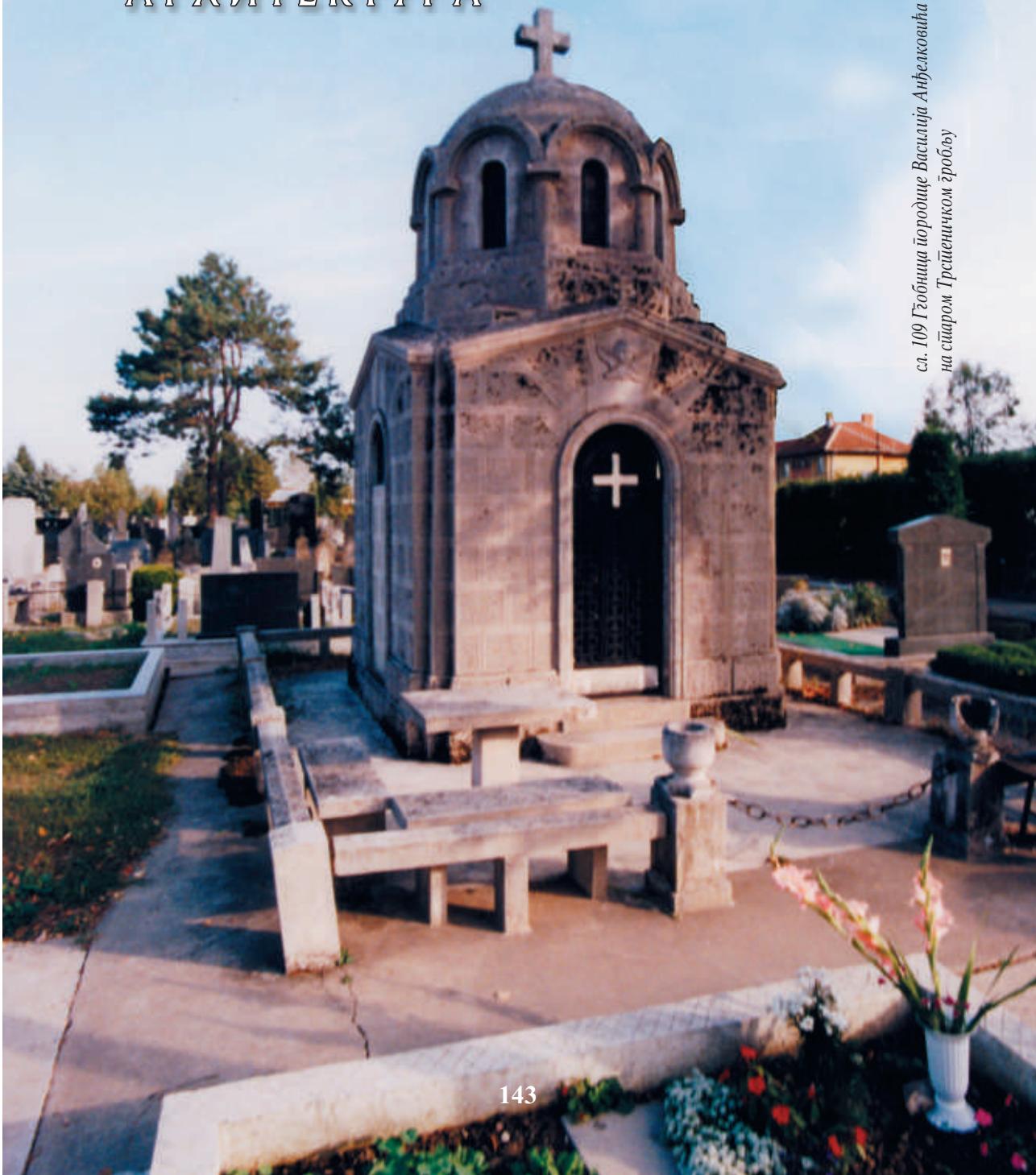
сл. 106б Манастир Велуће - Црква

Сем наведених верских објеката, у трстеничком крају постоји више цркава грађених до почетка другог светског рата. Свака од њих има свој историјат настанка и то би био материјал за посебну књигу у којој би свака црква и богољубља била посебно обрађена. Овде ћу навести само села у којима постоје цркве изграђене пре 2000. године:

- Медвеђа, Дренова, Милутовац, Польна, Риљац, Мала Дренова, Стопања и Брезовица. Постоји још неколико малих богољубља подигнутих на местима везаним за неко народно веровање или код извора за које се верује да су лековити. У неким селима где нема цркава после 2000. године формирани су црквени одбори за изградњу цркава и негде су радови већ при крају.

Трстеничка општина припада Жичкој епархији, а у манастиру Жичи столовље његово преосвештенство епископ Хризостом.

СПОМЕНИЧКА АРХИТЕКТУРА



са 109 Гробница по родише Василија Анђелковића
на сијаром Трстеничком гробљу



СПОМЕНИЧКА АРХИТЕКТУРА

УВОД

Богатство културе једног народа вреднује се и по његовом односу према својим великанима и историјским догађајима из мирнодопског или ратног времена. Одавање почасти и признања може бити кроз писану реч или преко споменичких меморијалних обележја. Да такве личности и догађаји неби пали у заборав, морална ја обавеза сваког народа да процени коме ће подићи спомен плочу, бисту - статуу или споменик - скулптуру. Меморијална обележја обично се праве од метала, камена или бетона или њиховом међусобном комбинацијом. Постављају се најчешће на месту догађаја или на истакнутим местима у градској односно сеоској средини.

Обичај подизања споменика стар је неколико хиљада година, ако се само сетимо египатских пирамида, пирамида Маја или непоновљиво лепих грчких и римских храмова, који су сви били посвећени стварним или митским личностима (владари, богови, богиње).

Наш град и крај има значајних личности из своје прошлости којима је требао да се одужи трајним споменичким обележјем, а ради будућих генерација да се подсете на њихове заслуге. Нажалост, све до Другог светског рата у трстеничком крају нема подигнутих јавних

споменичким објектима личностима или историским догађајима. Само је у Медвеђи подигнут споменик 1925. године погинулим ратницима у Првом светском рату. Евентуално, таква се обележја могу наћи само на гробљима подигнута од стране фамилије у виду породичних споменика или капела. Такав је пример на трстеничком гробљу, где је породична капела у којој је сахрањен са супругом познати предратни трговац и председник општине Василије Анђелковић (сл. 109).

Тек после Другог светског рата у нашем крају (отишло се у екстрем) па су почела масовно да се подижу спомен обележја борцима из народно ослободилачке борбе или споменици на местима где су биле борбе са Немцима или Четницима. Један такав споменик изграђен је на Попини заједно са Врњачком Бањом, (на њиховој територији) од врло скупог јабланичког гранита (Босна), чија је финансијска вредност, кажу Трстеничани, могла да покрије изградњу једне заједничке међупштанске мање болнице. Било је много јуначких погибија наших сељака - мораваца у Балканским ратовима као и у Првом светском рату, али Трстеничани се нису сетили да им подигну макар заједнички споменик у центру вароши, као што су то урадили наши суседи у Крушевцу и Краљеву.

Мој критеријум за избор приказаних објекта био је уметничка вредност обележја и значај личности или догађаја, а не прављење списка свих видова обележја на територији нашег краја.



СПОМЕНИЧКА ОБЕЛЕЖЈА

Трстеник

- Биста народног хероја Миодрага Чајетинца - Чажке, студента из Трстеника, погинулог у бици код села Стубла, постављена је у атријуму осмогодишње школе чије име носи ова школа. Биста је изливена у бронзи на постаменту од бетона, а рад је вајара *Душана Николића* из Београда (сл. 109a)



сл. 109a Чажкина биста

- Биста Живадина Апостоловића, учитеља из Трстеника, убијеног за време Другог св. рата, постављена је у холу осмогодишње школе чије име

носи ова школа. Биста је урађена у бронзи на дрвеној постољи, а рад је вајара *Душана Ђурића* из Београда. (сл. 110)



сл. 110 Биста Живадина Апостоловића



сл. 111 Биста Раке Љутовца

- Биста Раке Љутовца, борца из Првог св. рата који је топовском гранатом оборио аустријски авион изнад Крагујевца, постављена је 1997г. на зеленој површини испред трстеничке банке. Биста је изливена у бронзи, постављена је на постаменту од бетона обложеног каменим плочама, а рад је вајара *Драгана Димитријевића* из Београда (сл. 111)



сл. 112 Биста Николе Тесле

- Биста - попрсје Николе Тесле, највећег српског научника, постављена је 1987. године на зеленој површини испред зграде Електродистрибуције. Биста је изливена у бронзи на постаменту од гранита, а рад је вајара *Милије Глишића*, родом из Риљца (сл. 112)



сл. 113 Споменик палим борцима на Морави

сл. 114 Спомен обележје
Живадину Апостоловићу

- Споменик палим борцима народноослободилачког рата (НОР), подигнут је 1951. године, на платоу са десне стране гвозденог моста. Споменик је изливен у бронзи на високом постаменту од грубо обрађених камених блокова. Аутор споменика је Душан Николић из Београда. Са леве и десне стране споменика 2000. године постављене су мермерне плоче са именима погинулих жртава на мосту који је бомбардован од стране НАТО снага, као и погинулим борцима на Косову (сл. 113)

- Спомен обележје на месту где је убијен борац НОР-а Живадин Апостоловић, у ул. В.Караџића испред Дома културе. Обележје је ниско постављена скулптура од белог гранита, постављена 1986. године, а рад је вајара Драгана Димитријевића (сл. 114)

- Скулптура посвећена књизи постављена је у кругу графичког предузећа „Металограф“. Скулптуру је изклесао у беловодском пешчару Чаетинац Љубодраг (сл. 115)

сл. 115 Скулптура посвећена књизи
у кругу "Металограф"-а



сл. 116 Скулптура „Птица“ испред Хале спортива

- Скулптура „Птица“ постављена је на платоу испред спортске хале 1988. године. Аутор скулптуре у белом мермеру која представља птицу скlopљених крила, био је *Станимир Павловић*, вајар (сл. 116).



сл. 117 Скулптура „Човек у простору“ у кругу „Нове слоге“

- У кругу „Нове Слоге“ окружена парковским зеленилом, постављена је скулптура „Човек у простору“ аутора *Миље Борђевић*, вајара из Крушевца. Скулптура је постављена 1987.-88. год. (сл. 117).

Медвеђа

- Споменик палим борцима у НОР-у подигнут је 1952. године, преко пута Дома културе. Споменик је изграђен од бетона који је обложен глатким сивим каменим плочама и са плочом изливеном у бронзи на којој су имена палих бораца. Такође на све четири стране споменика постављене су правоугаоне плоче изливене у бронзи, које на симболичан начин претстављају људски живот. Аутор обележја је вајар *Душан Николић* из Београда (сл. 118, 118а и 118б).



сл. 118 Споменик палим борцима у НОР-у у Медвеђи



- У порти сеоске цркве подигнут је споменик погинулим ратницима у Првом светском рату 1925. године.

Споменик је у беловодском камену урадио каменорезац Радојко Оролић из Брајковца (сл. 119).



сл. 119 Споменик йоћинулим ратницима у Првом светском рату, подигнути у црквеној порти 1925. године у Медвеђи



Мијајловац

- На брду изнад села изграђен је 1987. године споменик палим борцима у НОР. Споменик је изграђен од натур бетона у виду отвореног цилиндра, а у средини је метална цев са плочом на којој су имена погинулих. Аутор споменика је арх. *Василије Петровић* из Трстеника (сл. 120).



Мала Дренова



- Споменик је подигнут 1988. г. борцима палим у оба светска рата. Израђен је од белог бетона са металним плочама на којима су уписане имена погинулих. Истакнуто место на споменику заузима рељеф у бронзи са ликовима из српске историје. Аутор споменика је *Миливоје Михић*, вајар из Крушевца (сл. 121, 121a).





Руишник

- Споменик је изграђен од белог пикованог бетона у виду правоугаоног масивног стуба који се на врху завршава симболичном буктињом. На стубу су две металне плоче са именима погинулих бораца у оба светска рата. Споменик је подигнут 1987. године. Аутор је вајар *Драган Димитријевић* из Чапра (сл. 122).



сл. 122 Споменик палим борцима испред сеоске школе у Руишнику

Пољна

- Овај споменик је комбинација високих бетонских елемената и бронзаних попрса погинулих бораца Дамљана Максића, Радослава Бркића, Бранислава Томића и Слободана Трифуновића. Споменик је подигнут у центру села, а рад је вајара *Душана Ђурића*. Споменик је откривен 1971. године (сл. 122а). У порти пољанске цркве подигнут је споменик палим борцима у Првом светском рату, 1921. године, а рад је вајара *Н. Лукаченка* из Београда. Споменик је у облику четворостране гранитне пирамиде са крстом на врху (сл. 122б).



сл. 122а Споменик палим борцима у Пољни



Милутовац

- Спомен чесма посвећена палим борцима у НОР-у подигнута је на сеоском тргу 1970. год. Споменик је израђен од клесаног и резбареног камена. Аутор је био *Миливоје Мићић*, вајар из Крушевца, а каменорезац је био Драгојин Јоксић из Брајковца (сл. 123).

- У школском дворишту 1982 год. подигнут је споменик свим погинулим мештанима у Првом и Другом светском рату. Споменик је изграђен од грубо пикованог натур бетона са вертикално постављеним мермерним плочама са именима настрадалих.

Аутор споменика је *Живота Радојичић*, вајар из Крушевца (сл. 123а.).





Страгари

- Споменик је подигнут палим борцима у НОР-у. Откривен је испред основне школе 1972. године, а рад је арх. *Предрага Ветровића* из Крушевца. Споменик је од бетона у комбинацији са малим водоскоком (сл. 124.) У близини овог споменика је биста борца Светислава Јовановића, рад вајара *Миливоја Мићића*.



сл. 124 Споменик палим борцима у НОР-у у Страгарима

Велика Дренова

- Споменик палим борцима Црвене армије у Другом светском рату подигнут је 1946. године, на узвишици код цркве у центру села. Споменик је од беловодског камена исклесао каменорезац Раја Ракић из Коњуха (сл. 126). Споменик палим борцима погинулим у НОР-у подигнут је 1973. године, испред сеоске библиотеке, а израђен је од бетона са плочама на којима су исклесана имена погинулих. Аутор споменика је арх. *Василије Петровић* из Трстеника (сл. 127).



сл. 125 Спомен чесма у Великој Дренови



-У центру села 1891. год. средствима месног становништва изграђена је спомен чесма. Ради природног нивоа извора чесма је укопана у терен скоро целом висином. Чесма је изграђена од камених блокова, а главни мајстор је био Петар Здриновић, ерцеговац (сл. 125, 125a).



сл. 125a Плоча са чесме (сл. 125)



сл. 126 Споменик првенонаређењу у Великој Дренови



сл. 127 Споменик палим борцима у Великој Дренови



Селиште

- Спомен чесма изграђена од грубо исклесаног камена пешчара у комбинацији са два висока бетонска крила, на којима су мермерне плоче са уклесаним именима палих бораца. Споменик је откривен 1973. године, а рад је арх. *Василија Петровића* из Трстеника (сл. 128).



сл. 128
Споменик палим
борцима испред
школе у Селишту

Лопаш

- Споменик палим борцима у НОР-у подигнут је у школском дворишту 1977. године од белог бетона (крило) и белог мермера (нижи део) са симболичном митраљеском цеви. Аутор споменика је архитекта *Василије Петровић* из Трстеника (сл. 129).



сл. 129 Споменик палим
борцима испред школе у
Лопашу

Јасиковица

- Споменик је опдигнут око 1950. године борцима палим у другом светском рату. Споменик је у запуштеном стању са порушеним и поломљеним првобитно постављеним деловима (сл. 130). Аутор непознат.



сл. 130 Споменик палим борцима у Другом
светском рату у Јасиковици



Тоболац

- Споменик је подигнут 1961. године погинулим борцима у оба светска рата. Споменик уствари чине два споменика подигнута у различитим временима и спојена на истом постаменту као једна целина. Споменик палим борцима у Другом св. рату (десни) је од белог мермера, а леви подигнут (касније) палим борцима у Првом св. рату од белог бетона (сл. 131) Аутор непознат.



сл. 131 Споменик палим борцима у Тоболацу

Споменик је изграђен од Јабланичког гранита (Босна), где су сви елементи исклесани и обрађени, довежени на спомен обележје и састављени.

Стари Трстеник

- Споменик је постављен 1984. године по идеји мештанина Драгослава Склопића. Споменик чине три крила од белог бетона, са четири мермерне плоче на којима су имена палих бораца у оба светска рата (сл. 132).



сл. 132 Споменик палим борцима у Старом Трстенику

Попина

- На граници двеју општина трстеничке и бањске, на месту где се одиграла Попинска битка између партизана и Немаца у Другом св. рату, подигнут је 1981. монументалан споменик кога чине неколико симболичних елемената. Аутор споменика је арх. Богдан Богдановић, из Београда.





сл. 117а Скулптура храстовог листа испред зграде „Србија шуме”



Испред зграде „Србија шуме”, постављена је 1999. год. скулптура исклесана у беловодском пешчару, која представља лист и плод храстова. Скулптура је рад Љубише Чајетинца (сл. 117а).

ЗАКЉУЧАК

Обиласком спомен обележја у трстеночким селима, као и у Трстенику, запажа се да су скроз сва обележја посвећена личностима или догађајима из Другог светског рата. Да би се исправио пропуст од раније на многим споменицима из народно-ослободилачке борбе додаване су плоче и са именима изгинулих ратника у Првом светском рату.

Материјал од кога су прављени споменици су камен, бетон и бронза.

Код већине споменика присутан је беловодски камен као главни или помоћни материјал.

Значајно за ову врсту уметничког изражавања је да су аутори углавном биле компетентне личности, вајари и архитекте, а и самоуки народни неимари из чувене беловодске школе обраде камена.

На крају да кажем да се овде нисам бавио незахвалним тумачењем шта је аутор преко свог рада хтео да прикаже, симболику или реалност, већ сам то оставио сваком појединачном посматрачу да сам донесе свој суд. Овде су приказани споменици изграђени до краја 2000. године, задње године XX века.



сл. 108а,б Бакарне рељефне плоче са симболичким приказом проповеди и земљорадње на споменику са сл. 118.

ТРСТЕНИЧКИ НЕИМАРИ

сл. 134 Пројектини биро - Пећолејка - Хидраулика





ТРСТЕНИЧКИ НЕИМАРИ

УВОД

*Х*архитектури и грађевинарству ништа није настало само од себе. Све је урадио човек својим знањем и радом. Овај град свој највећи процват доживео је у другој половини XX века. Градила га је читава армија људи разних струка из скоро целе ондашње Југославије. Занимљиво је да су сва грађевинска предузећа била из суседних градова Александровца, Крушевца, Врњачке Бање, Краљева и Чачка. Не поменути бар трстеничке

неимаре била би велика неправда и неопростиви грех писца ове књиге. То би било исто као и са децом чији се родитељи не знају. Подједнаку заслугу у овоме сложеном неимарском послу имају инвеститор, пројектант и извођач радова. По овоме редоследу даћу краћи историјат настанка и рада трстеничких предузећа. Међутим немогуће је дати само фактографске податке о предузећима, а не поменути имена учесника који су стварали и радили за ова предузећа. Код предузећа где није било много упослених, није било тешко сетити се имена стручњака и радника. Код предузећа где је број радника био велики и који су се често мењали, није било могуће сетити их се свих.



сл. 134а Један од камена шемељаца у Пејтолејци



ПРВА ПЕТОЛЕТКА - СЕКТОР ИНВЕСТИЦИЈА

Са почетком изградње војне индустрије "ПРВА ПЕТОЛЕТКА" 1948-49. године, први пут у Трстенику при овом предузећу формира се служба од грађевинских стручњака и других техничких струка. Њихов задатак је био да уговорају израду техничке документације са пројектантским организацијама, да са извођачима радова уговорају изградњу објеката, као и да врше стручни надзор над објектима чији је инвеститор "ПЕТОЛЕТКА". (сл. 134, 134а). У томе сектору кроз педесетогодишње постојање прошло је много стручњака свих струка везаних за грађевинарство. У првим годинама на почетку градње индустриских хала и првих државних стамбених зграда у овој служби радили су инжењери: капетан Александар ВАСИЉЕВИЋ, грађ. инг; капетан Алберт МУХЕР, маш. инг. и Драгана ПОПОВИЋ инг. арх.

Током времена, како се повећавао обим послова на изградњи објеката, повећавао се и број стручњака у овој служби.Период између 1960. и 1990. године, је време када се у Трстенику највише градило. У томе раздобљу ова служба имала је вероватно најквалификованје стручњаке у фабрици у односу на број упослених у служби. Овде је најнижа школска спрема била средња техничка.

У овој служби радили су:

машински инжењери

Жика ПОПОВИЋ (био дир. сектора инвестиција), Светислав КАНДИЋ (био дир. сектора инвестиција), Томислав ЂУРЧИЋ (био дир. сектора инвестиција), Миливоје ЧЕПЕРКОВИЋ, Милица ДАВИДОВИЋ, Срећко БЕЛИЋ

машински техничари

Мирослав ПАНТЕЛИЋ, Ђурђе ЖИВКОВИЋ, Снежана МИЉКОВИЋ;

електро инжењери

Боривој ДИМИТРИЈЕВИЋ, Зоран ЗДРАВКОВИЋ, Љубисав ВУЧИЋ

електро техничар

Љубинка ЖИВКОВИЋ

грађевински инжењери

Мирослав ПАУНОВИЋ, Драган МИЛОШЕВИЋ, Миливоје МАРИЧИЋ, Љубиша ЦВЕТКОВИЋ

виши грађ. техничари

Мирослав АНТОНИЈЕВИЋ, Радиша ШУТИЋ

инжењер архитектуре

Зоран АЋИМОВИЋ

архитектонски техничар

Загорка ЂУКИЋ.



Распадом Југославије 1991. године скоро да престаје изградња индустријских и стамбених објеката, па се ова служба из године у годину смањивала, да би на крају 2000. године остало само неколико стручњака на одржавању индустријских објеката у фабрици.

ПЛАН - ПЛАН КОПРИНГ

Интензивна изградња Трстеника у другој половини двадесетог века, захтевала је формирање и других пратећих служби ван "ПЕТОЛЕТКЕ", као што су служба за урбанистичку регулативу при Општини, предузеће за пројектовање, предузеће за извођење грађевинских радова и других везаних за грађевинарство.

Ово предузеће почело је са радом као урбанизичка служба у Општини, а онда 1968. год. одваја се од свог оснивача и формира се **Установа за урбанизам** са задатком да води урбанистичку регулативу као и да ради мање урбанистичке планове. За почетак рада Установе, адаптира се национализована стамбена зграда предратног трговца Милосава Мирића (преко пута зграде старе поште).

Први службеници **Установе** били су: виши грађ. тех. Радивоје СТЕПАНОВИЋ, инж.арх. Божана МАРТИНОВИЋ, (први директор), грађ. тех. Драган АНЂЕЛКОВИЋ, инж. арх. Владимира ФИЛИПОВИЋ, (II директор), виши грађ. тех. Бошко АНТИЋ,



с.л. 135 Радници ПЛАН-а из 1978. године: с лева на десно, Марија МАЦАРЕВИЋ, ћраб. џенх. Гордана ПЕТРОВИЋ, арх. Мија МИАЛЛОВИЋ, ћраб. џенх. Нада БУРИЋ, помоћ. рад. Душан СИМОНОВИЋ, арх. Мирајана МИНИЋ, ћраб. џенх. Јован МИШЕНКОВИЋ, ћраб. инж. Василије ПЕТРОВИЋ, арх. Зорница ЈЕВРЕМОВИЋ, дакћ. Драгиша МЛАДЕНОВИЋ. ћраб. џенх.



правник Милина МИЛОВИЋ, и дактилограф Верка МИТРОВИЋ,

Са проширењем обима послова проширује се делатност Установе, па 1970. год. мења име у *Дирекција за урбанизам, пројектовање и комуналну изградњу*. Удруживањем сродних организација из области грађевинарства и комуналних делатности, формира се 1972. године Грађевинско комунална радна организација „7. јули“. Дирекција поново мења име и постаје Основна организација удруженог рада (ООУР) за урбанизам, пројектовање и надзор „ПЛАН“. После петнаестогодишњег рада овог заједничког предузећа 1987. „ПЛАН“ се пререгистровао у Предузеће за консалтинг, пројектовање, инжињеринг, стамбено и занатско задругарство, трговину и туризам „ПЛАНКОПРИНГ“. Стручњаци овог предузећа, почев од 1970. године, па до краја 2000. године урадили су све детаљне урбанистичке планове по којима је грађен Трстеник. Београдски урбанисти урадили су само регулациони план за град 1950. год. и детаљни урбанистички план за блок „Колонија“ I и II, као и касније два детаљна урбанистичка плана центра града. Сем урбанистичких планова стручњаци овог предузећа за тридесет година постојања у другој половини XX века, испројектовали су много стамбених, индустриских, угостиteljskiх, школских и предшколских објеката, улица, мостова, спортских терена, водовода и канализације у граду и селима. Пројектоване су

затим административне, здравствене и многе друге зграде, а што је све педантно евидентирано у архиви предузећа. Од свог постанка па до краја 2000. године у овоме предузећу радила је читава плејада стручњака везаних за област грађевинарства и архитектуре.

Поред напред наведених првих стручњака из архитектонско - урбанистичке струке из раних седамдесетих година прошлог века, морам навести и имена осталих запослених који исто тако имају своје заслужено место у историји предузећа:

• инжењери архитектуре:

Душан СИМОНОВИЋ (III-хи и вишегодишњи директор),
Гордана ПЕТРОВИЋ,
Василије Петровић,
Мирјана МАКСИМОВИЋ,
Мирјана ЂУРЂЕВИЋ,
Соња МИРИЋ (била директор),
Братислав ХИНИЋ,
Мића РИСТИЋ,
Милена ОЛИЋ;

• гађевински инжењери:

Радмило ЂИРИЋ,
Јован МИЛЕНКОВИЋ,
Александар ЛУКИЋ (био директор),
Александар ЈОВАНОВИЋ,
Живота НЕГОЈЕВИЋ,
Смиљева ПАУНОВИЋ (била директор),
Радојица ЂУРЂИЋ, инж. I-ст.;

• машински инжењери:

Зоран ЈОВАНОВИЋ,
Мића САВИЋ (I-ст.);



• електро инжењери:

Миливоје БЕЖАНОВИЋ,
Витомир МУРГАНИЋ (1-ст.) ;

• геодетски инжењер:

Зора ВУКМИРОВИЋ;

• архитектонски техничари:

Љубиша СТАНОЈЕВИЋ,
Славко МИЉКОВИЋ,
Зоран ВИДАКОВИЋ;

• грађевински техничари:

Милица ДАМЉАНОВИЋ,
Мија МИЈАЛЛОВИЋ,
Марија МАЦАРЕВИЋ - ЂИРОВИЋ,
Мирјана МИНИЋ,
Драгиша МЛАДЕНОВИЋ,
Љубиша МИЛКИЋ,
Добрена ТОМОВИЋ,
Верольуб ЂИРОВИЋ,
Љубиша ЦВЕТКОВИЋ;

• електротехничар:

Александар ДОДИЋ

• геометар: Лепосава ВАСИЋ.

Друге раднике који су краће време радили у овоме предузећу не помињем јер нису имали могућности да у кратком времену искажу своје стручне способности. Сви пројекти који су урађени од стране овако бројне екипе стручњака, не би могли доћи до инвеститора да текст нису откупцале Милка Јовановић, Милена Симоновић, Зорица Јевремовић и Добрена Андрејић, а цртеже ископирали и спаковали Драган Анђелковић и Драган Филиповић (сл. 135).

Са доласком економске и политичке кризе 1991. године, а у недостатку посла, предузеће су почели да напуштају стручњаци. Да би се ово успешно предузеће, потребно граду ипак очувало, крајем 2000. године повели су се преговори са Општинским органима да предузеће добије статус Јавног предузећа.

И З Г Р А Д Њ А

И време најмасовније изградње Трстеника раних шездесетих година прошлог века, радове су изводила многа предузећа из разних крајева наше земље. Међутим осећала се потреба да се формира једно локално грађевинско предузеће, како ради запошљавања овдашњег становништва, тако и ради остајања знатних финансијских средстава у трстеничкој комуни. Тако је 1960. год. основано грађевинско предузеће „**1. мај**“, а први радници преузети су из занатског предузећа „Живадин Апостоловић“, које је основано 1954. године. Гледано са данашње дистанце, то новоформирano предузећe са оскудном механи-зацијом, учинило је прави подвиг изградивши у центру града две зграде од шест и осам спратова. Предузеће је почело да ради са 120 радника, а већ 1963. године



имало је 242 радника, што показује да је предузеће врло успешно радило. Први директор био је Кирил Лазев, грађ. инг. Овоме предузећу 1962. год. припада се столарски погон матичног предузећа „Ж. Апостоловић“. Међутим 1965. год. престаје да постоји предузеће „1. мај“ ради прелаза у сложенију организацију. Те године формира се грађевинско предузеће „ИЗГРАДЊА“ са радничима из старог предузећа, а столарски погон преузима предузеће „Каблар“ из Краљева. Овај погон успешно је дуго година израђивао квалитетну столарију. Током наредних година свог постојања „ИЗГРАДЊА“ постаје добро опремљено предузеће способно да изведе скоро све објекте високоградње у Трстенику. Било је опремљено савременом механизацијом и добрым стручним кадром.

Поседовало је сопствену фабрику бетона, сепарацију шљунка, армирачницу, миксере за транспорт бетона, дизалицу - кран као и друга транспортна средства и механизацију (сл. 136). Својим неимарским радом „ИЗГРАДЊА“ је оставила велики траг у градитељству Трстеника у другој половини XX века. Предузеће 1972. године улази у састав новоформиране грађевинско комуналне радне организације (ГКРО) „7. јули“, као једна од четири организација удруженог рада (ООУР). После петнаестогодишњег рада у заједничком предузећу 1987. године „ИЗГРАДЊА“ поново постаје самостално грађевинско предузеће, задржавајући своје име.



сл. 136 Бетоњерка - изградња



Предузеће има свој пословни простор у врло савременој административној заједничкој згради некадашњег предузећа „7. јули“, изграђеној 1986. год. у ул. Живадина Апостоловића (сл. 77).

Све што је изградило ово предузеће, урадили су то својим знањем грађевински стручњаци и вредне руке мајстора и радника. Само име фирме ништа не значи без људи који су у њој радили, па сам опет у незахвалној ситуацији, не могу све да споменем, не зато што не заслужују, већ ради ограниченог простора у књизи, али и многи су били само у „пролазу“, како се каже за сезонске раднике.

• Директори предузећа били су:

Томислав МИХАЈЛОВИЋ, инж. орг. рада
Зоран АЋИМОВИЋ, инж. арх.
Душан КНЕЖЕВИЋ, инж. орг. рада,
Јован МИЛЕНКОВИЋ, грађ. инж.

• грађевински инжењери били су:

Јанко КАТИЋ,
Мирјана ЗРНЗЕВИЋ,
Мирко ТАНАСКОВИЋ,
Ратко ЈУГОВИЋ (I ст.) и
Драган ЈОВАНОВСКИ (I ст.)

• инжењер архитектуре:

Душан ЂОКИЋ;

• грађевински техничари били су:

Слободан ИВАНОВИЋ,
Радомир ЂУРОВИЋ,
Тома КОВАЧЕВИЋ,
Мирослав ПАВЛОВИЋ,
Драгица ДОДИЋ,

Жаклина РАКИЋ,
Емилија ПАРАЂАНИН.

На крају, по уобичајеном редоследу у систематизацији послова и задатака у предузећу, долазе послове и радници, мада им по заслуги припада можда неко више место. Кроз предузеће током свог вишегодишњег постојања прошло је сигурно неколико стотина радника који не могу сви бити помнуги али ћу поменути само неколико њих који су својим радом стекли трајно поштовање и углед у предузећу:

• грађевинске пословође:

Живан ВУЧИЋ,
Милош РАДИВОЛЕВИЋ,
Боривоје ЈЕВЂИЋ;

• радници:

зидари - Живко МИЈАЈЛОВИЋ,
Јордан МИЈАЉЕВИЋ,
тесари - Радојко САРИЋ,
Милутин РАДУЛОВИЋ,
армирач - Мирослав ШЕРОВИЋ,
терацер - Стипе ШКАЛИЋ,
керамичар - Раде БАДВИНОВ,
столар - Живадин СТАНОЈЕВИЋ,
водоинсталатер - Милош НИКОЛИЋ,
електричар - Станоје ЉУШИЋ,
молер - Олга МАРИЋ и други.

И још много вероватно добрих радника из ранијег периода којих се више не сећају у предузећу, где сам и добио имена напред наведених радника. За добро уговорање послова у грађевинарству значајну улогу има



НИСКОГРАДЊА

и правна служба, на челу које је дugo времена био Слободан ТОМАШЕВИЋ, дипл.прав. који је сачинио небројени списак уговора.

Као и већина предузећа почетком 90-их година, због опште економске и политичке кризе у земљи, све је мање инвестиција у грађевинарству, па је крај века „ИЗГРАДЊА“ дочекала у великој беспослености. Некада врло успешно предузеће, почетак новог милијума почиње на ивици егзистенције, са најмањим бројем радника од свог оснивања.

Трстеник красе лепе и праве улице, што са старим и новим зградама чини овај мали град јединственим у долини Западне Мораве. Све ове широке улице са белим ивичњацима и стотине километара асфалтних путева у нашој и суседним општинама, изградило је предузеће за путеве „НИСКОГРАДЊА“. Почетак настанка овог предузећа био је давне 1947. године, када је основана *Секција за путеве* среза Трстеничког.



сл. 137 Асфалтна база



Од 1966. године послује под именом *Предузеће за путеве*, а 1972. године се региструје као *Фонд за путеве општине Трстеник*. Те године удржују се са још три предузећа из грађевинске делатности у Комунално-стамбену привредну организацију (КСПО) „7. јули“ и мења име у Основна организација ујуженог рада (ООУР) „НИСКОГРАДЊА“. Године 1985 „НИСКОГРАДЊА“ се спаја са (ООУР) предузећем „ИЗГРАДЊА“, под именом „ГРАДЊА“ у оквиру КСПО „7ЈУЛИ“. И по престанку рада заједничког предузећа „7ЈУЛИ“ 1987 год. ова два предузећа раздвајају се тек 1992. год. и почињу да послују под својим ранијим именима. Године 1998. предузеће постаје акционарско друштво радника и пензионера. Са комплетном асфалтном базом капацитета од 40 тона асфалтне масе на сат и савременом механизацијом за изградњу путева и улица, ово акционарско друштво има реалне изгледе да успешно послује и у XXI веку (сл.137).

Кроз дуги низ година свог постојања, свакако треба поменути раднике који су својим радом и умећем допринели да ово предузеће успешно послује још од свог настанка 1947. године.

• директори предузећа били су:

Ђорђе ПОПОВИЋ, грађ. тех.,
Влада ПАВЛОВИЋ, пољопр. тех.,
Љубомир ПОТКРАЈАЦ, инж. орг. рада
Милен МИЈУШКОВИЋ дип.грађ.инж;

• грађевински инжењери били су:

Лазар СПАСОЈЕВИЋ,
Казновац РАЛИЦА,
Казновац МОМЧИЛО;

• грађевински техничари били су:

Боривоје ИЛИЋ,
Мишко МЕДАР,
Брандић МИХАЈЛО,
Радован АНТИЋ,
Оливера СРЕЛИЋ;

• грађ. пословође били су:

Бранко МЕДАР,
Бранко БЕЛОИЦА;

• радници асфалтери: Слободан ВАСИЉЕВИЋ, Стеван КРСТИЋ, Мирослав ИРИЧАНИН и други.

За разлику од некадашњих друштвених предузећа из области грађевинарства која су углавном у стечају и не раде, због познате економске кризе и прелаза из друштвеног у приватно власништво, ово предузеће је преживело време кризе, па на крају XX века наставља са радом као акционарско друштво успешно да послује.

ДОДАТАК



Први аутомобил у Трстенику



ТРСТЕНИЧКА ОПШТИНА

Географска карта





грб града Трстеника



Општи подаци

- површина општинског атара 43.742. хектара;
- координате града 21 јнд. и 45,50 сгш;
- надморска висина од 164 до 171 м;
- највиши врх је Самар са 922 м на Гледићким планинама;
- број становника по попису из 2002.г. је 52.599.
- број становника у Трстенику је 17.142. по истом попису.
- општину чини 1 град и 51 насеље;
- насеља су следећа:**
Богдање, Божуревац, Брезовица, Бресно Поље, Бучје, Велика Дренова, Велуће, Голубовац, Горња Омашница, Горња Црнишава, Горњи Рибник, Горњи Дубич, Грабовац, Доњи Дубич, Доња Омашница, Доњи Рибник, Доња Црнишава, Дубље, Јасиковица, Камењача, Левићи, Лободер, Лозна, Лопаш, Мала Дренова, Мала Сугубина, Медвеђа, Милутовац, Мијајловац, Округлица, Осаоница, Оџаци, Пајсак, Планиница, Попина, Польна, Почековина, Прњавор, Рајинац, Риђевци, Риђевшица, Риљац, Руишник, Селиште, Стари Трстеник, Стопања, Страгари, Стублица, Тоболац, Угљарево и Чайри



Институције у Трстенику до 2000-те године

а. ОБРАЗОВАЊЕ

1. Три основне осмогодишње школе и два истурена огранка ових школа као четвороразредне основне школе;
2. Две средње школе - средња техничка и гимназија;
3. Једна виша машинска школа;
4. Низа музичка школа;
5. Народни универзитет.

б. КУЛТУРА

1. Биоскопско-позоришна дворана;
2. Ликовни салон;
3. Две ТВ станице;
4. Две радио станице;
5. Лист „Трибина“ (излази на 15 дана);
6. Часописи „Проза“ и „Јефимија“ (излазе повремено);
7. Музеј;
8. Историски архив (одељење крушевачког архива);
9. Културно просветна заједница;
10. Народна библиотека „Јефимија“.

в. ЗДРАСТВО

1. Општа медицина;
2. Медицина рада;
3. Специјалистичке службе;
4. Дечји диспанзер;
5. Антитуберкулозни диспанзер;
6. Хитна помоћ;
7. Апотеке (има их више).

г. ДЕЧЈА ЗАШТИТА

1. Два целодневна вртића.

д. СОЦИЈАЛНЕ УСТАНОВЕ

1. Центар за социјални рад;
2. Републички завод за тржиште рада;
3. Републички завод за социјално и здравствено осигурање;
4. Црвени крст.

ђ. ПРАВДА

1. Општински суд;
2. Суд за прекршаје;
3. Општинско тужилаштво;
4. Општинско правобранилаштво;
5. Полицијска станица (ОУП) ;
6. Адвокатске канцеларије (већи број).

е. ФИНАНСИЈЕ

1. **Банке:** Српска регионална, Национална штедионица, Делта, Војвођанска, Комерцијална, Агробанка, Мериџијан, Прва предузећничка;
2. Више приватних књиговодствених канцеларија;
3. Републичка управа јавних прихода;
4. Више осигуравајућих друштава.

ж. ЛОКАЛНА УПРАВА

1. Скупштина општине;
2. Месне заједнице.

з. ПРИВРЕДА

1. ИХП „Прва петолетка“ са својим бројним фабрикама: Хидраулика, Кочна техника, Наменска, Индустриска пнеуматика, Заптивке, Термичка обрада, Цилиндри, Сервоуправљачи и др..



2. ЈП „Србија шуме“ - „Нова слога“ са својим погонима: Хладњача, Вински подрум, Повит, Сушара поврћа, Кланица, „Мивела“ - минерална вода у Велуђу;
3. Текстилна индустрија: трикотажа „Трстеничанка“, конфекција „Ристић“;
4. Предузеће за путеве „Нискоградња“;
5. Грађевинско предузеће „Изградња“;
6. Штампарије: „Металограф“, „Прид“, „М - граф“, КГ „Графика“;
7. ЈП Дирекција за планирање и изградњу;
8. ЈКСП „Комстан“;
9. ЈП „Електродистрибуција“;
10. ЈКП „Енергетика“;
11. „Етерика“ - предузеће за израду аромата и прехранбених боја;
12. ЈП „Србија шуме“ - шумска секција;
13. Постоји већи број мањих приватних предузећа и занатских радњи.

и. УГОСТИЋЕСТВО

1. Приватно угостит. турист. и тргов. предузеће „Гоч“ са објектима: хотел „Кула“, мотел „Тополјак“, кафане „Јадран“, „Гружа“ и „Ружица“;
2. Угоститељство ИХП „Прва петолетка“: кафана „Клуб“, спортски ресторани и ресторани у петоспратници;
3. Постоји велики број приватних кафића и кафана.

ј. ТРГОВИНА

1. Друштвено трговинско предузеће „Западна Морава“ са више својих трговинских продавница и робном кућом „ЗА - МО“;
2. ЈП „Србија шуме“ - „Нова слога“;
3. ИХП „Прва петолетка“ трговина и промет;
4. Постоји већи број малих и великих приватних продавница;
5. Постоји и 6 кинеских продавница.

к. САОБРАЋАЈ

1. Железничка станица;
2. Аутобуска станица;
3. Спортски аеродром;
4. Два друмска моста на З. Морави.

л. СПОРТ

1. Фудбалско игралиште;
2. Отворени олимпијски базен;
3. Хала спортова;
4. Стрелиште;
5. Четири спортске сале при школама;
6. Спортски центар са отвореним теренима за рекреациони спорт.

м. ОСТАЛО

1. Црква Св. Тројице;
2. Два гробља;
3. Две поште;
4. Четири бензинске и једна гасна станица;
5. Ветеринарска станица;
6. Пољопривредних апотека има више;
7. Ватрогасно друштво.



ИЗ ПРОШЛОСТИ ТРСТЕНИКА

Списак кафана, кафеција и власника зграда у којима су се кафане налазиле непосредно пред Други светски рат

Списак је сачињен по улицама са тадашњим називима, а у загради су дати садашњи називи на крају 2000. године.

УЛИЦА ЦАРА ДУШАНА*

(и данас исти назив)

1. Хотел и кафана „ТОПАЛОВИЋ“, кафеција: Раде СТЕФАНОВИЋ, власник: Топаловић (сл. 100, 100а;
2. Хотел и кафана „ЈАДРАН“, кафеција и власник: Раденко СТОЈАКОВИЋ;
3. Кафана „КАСИНА“, кафеција: Богомир - Болка ДИМИТРИЈЕВИЋ, власник: ? ;
4. Кафана „ТАКОВО“, кафеција: Милан РИСТИЋ - ДУБИЧАНИН, власник: ? ;
5. Кафана „БАЛКАН“, кафеција и власник зграде:

Радојко - Ратко
МИЛАДИНОВИЋ; (сл. 138.)

6. Кафана „МАКЕДОНИЈА“, кафеција: Драгомир МИЛЕНКОВИЋ, власник: Породица ЧОМИЋ;
7. Кафана кафецике: Милеве ПОПОВИЋ, власник зграде: Сибин ТОДОРОВИЋ, земљорадник из Риљца.

УЛИЦА КНЕЗА МИХАЈЛА (сада КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ)

1. Кафана кафеције: Рафајла ПЕЦИЋА, власник зграде: ? ;
2. Кафана кафеције: Драгослава МИЛОСАВЉЕВИЋА - Драги Бубањ, власник зграде: Мика ЖИВКОВИЋ - Лепи Мика;
3. Кафана кафеције: Божина Живковића - Дилингера, власник зграде: Милица Катић;
4. Кафана „ЕВРОПА“, кафеција: Милош МАРКОВИЋ - Моравац, власник зграде: Филип ЈОВАНОВИЋ - Ера (браћа Јовановић) из околине Јошаничке Бање (сл. 140) ;





5. Кафана каферије и власника зграде: Животе ПАНИЋА - Жика Чапоњак;

УЛИЦА ЉУБОСТИЊСКА (сада ДР. МИЛУНОВИЋА)

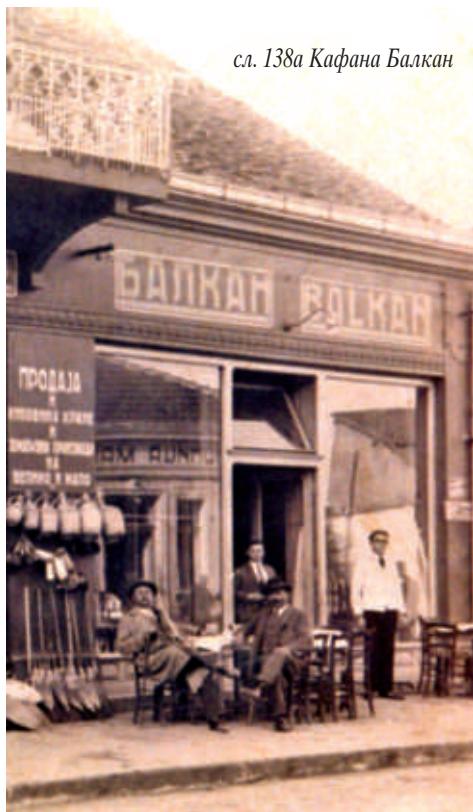
1. Кафана каферије: Војислава - Воје НОВОСЕЛЦА, власник зграде: Мијат КЛИСАРИЋ;
2. Кафана каферије и власника зграде: Недељка - Неше ЂОРЂЕВИЋА,
3. Кафана „ЛЕВАЧ“, каферија: Чедомир - Чеда ПЕТРОВИЋ, власник зграде: Исидор - Сида МИЛОСАВЉЕВИЋ;
4. Кафана „БОСНА“, каферија: Миодраг МАРКОВИЋ - Кећа, власник зграде: Стака ЈОВАНОВИЋ - Градиштанац;
5. Кафана каферије и власника зграде: Милана ЛУКИЋА;
6. Кафана „ГРУЖА“, каферија и власник зграде: Апостол - Постол МАРИНКОВИЋ;
5. Кафана „ГРАДИШТАНАЦ“, каферија: Радојко ОРЛОВИЋ;
6. Кафана „ПРОЛЕЋЕ“, каферија и власник зграде: Миладин РИСТИЋ (сл. 139).

УЛИЦА МОРАВСКА (сада КОСОВСКА)

1. Кафана каферије: Љубодрага - Љупчета МИЛИЋЕВИЋА, власник зграде: Александар - Лека ЈОВАНОВИЋ.

УЛИЦА КРАЉА АЛЕКСАНДРА (сада ЧАЈКИНА)

1. Кафана „ХАЈДУК ВЕЉКО“, каферија: Божидар - Божа ЖИВКОВИЋ, власник зграде: Исидор - Сида МИЛОСАВЉЕВИЋ;
2. Кафана каферије и власника зграде Душана ЖИВКОВИЋА - Намћора;
3. Кафана - бифе, каферице и власнице зграде Цвете РАДОЊИЋ.



сл. 138а Кафана Балкан



сл. 139 Кафана Пролеће

УЛИЦА КОСОВСКА
(сада РАДОЈА КРСТИЋА)

1. Кафана „ЛОНДОН“, кафеција и власник зграде: Радивоје - Ракица МУТАВЦИЋ.



сл. 140 Кафана Европа



сл. 140a Тржовина Блађоја Николића

ПРЕКО ПУТА МАГАЦИНА ЖЕЛЕЗНИЧКЕ СТАНИЦЕ

1. Кафана каферије: Николе -
Бурекције (бивши пекар, презиме
непознато), власник зграде
вероватно је био Бранко
Бранковић, трговац на чијем
земљишту је изграђена кафана.

Трговци у Трстенику у вре- мену од 1931. до 1941. г.

УЛИЦА ЦАРА ДУШАНА

- Радомир СИМИЋ
- Светолик МИРИЋ
- Драган МИРИЋ
- Стеван МИРИЋ
- Бранислав МИРИЋ
- Живота ЈЕВТОВИЋ
- Миодраг РАДОВАНОВИЋ
- Бранко МИЛАДИНОВИЋ
- Стеван ПРАВДИЋ
- Алекса БРАШИЋ

УЛИЦА КНЕЗА МИХАИЛА

- Благоје АНТИЋ
- Витомир ЕРКИЋ
- Благоје ВАСИЉЕВИЋ
- Тодор ПЕТКОВИЋ
- Милан ВЕСЕЛИНОВИЋ
- Бранко СПАСОЈЕВИЋ
- Јован ЛЕВИЋАНИН
- Душан ГИЛИЋ
- Богдан ГАЛИЋ
- Влада ОБРАДОВИЋ
- Аранђел ВУЧКОВИЋ
- Милош МИЛОВАНОВИЋ
- Божидар ЈАНКОВИЋ
- Душан ЈАНКОВИЋ
- Драгомир ЈАНКОВИЋ - БОШКИЋ
- Витомир ЂУРЂЕВИЋ
- Илија ЕГЕРИЋ
- Љубомир ТОМАШЕВИЋ
- Божидар МИЛАНОВИЋ



УЛИЦА ЦАРА ЛАЗАРА

- Милан МИЛАДИНОВИЋ - Микица

УЛИЦА ЉУБОСТИЊСКА

- Светозар НИКОЛИЋ (сл. 140а.)
- Божидар РАДИВОЈЕВИЋ
- Његош ЂУРЂЕВИЋ
- Радоје ЉУТОВАЦ
- Рајко РАДИВОЈЕВИЋ
- Лазар АЋИМОВИЋ
- Радослав АЋИМОВИЋ
- Милица ЂОРЂЕВИЋ
- Бошко ЈАНКОВИЋ
- Василије ПЕТРОВИЋ
- Пенијамин КАПРИЕЛИЈАН (Јерменин)
- Драгољуб ПАВЛОВИЋ
- Миливоје КОЛАРЕВИЋ
- Бранислав БРАДИЋ
- Љубомир БРАДИЋ
- Војислав ДЕСОИТИВИЋ



сл. 141 Трговачка радња Маје Миладиновића и синова

УЛИЦА КОСОВСКА

- Радосав ВУЧИЋ

УЛИЦА МОРАВСКА

- Исидор МИЛИСАВЉЕВИЋ (сл. 141.)
- Вукман РАДИВОЈЕВИЋ
- Љубомир РАДОВАНОВИЋ
- Миленко РАДОВАНОВИЋ
- Момир ПАВЛОВИЋ

УЛИЦА БЕЛОПАВЛОВИЋЕВА

- Јован ПАВЛОВИЋ
- Јоса КАРАЛИЋ



сл. 100а Фујакер исједре хоћела Топаловић



сл. 142 Корјарско-илешарска радња

Занатлије у Трстенику у времену од 1931. до 1941. године

УЛИЦА ЦАРА ДУШАНА

- Драгољуб МИЛИЋЕВИЋ, месар - ћевабџија
- Дојчин САВИЋ, пекар
- Драгомир ТОДОРОВИЋ, ковач - бравар
- Илија МИЛУТИНОВИЋ, ковач - бравар
- Љубодраг РАДОСАВЉЕВИЋ, ковач - бравар
- Рајко ТЕРЗИЋ, колар
- Обрен ВУКИЋЕВИЋ, ковач - бравар
- Атамасије МАКСИМОВИЋ, ковач - бравар
- Милентије КОСТИЋ, берберин
- Михајло ПЕТРОВИЋ, пекар
- Јован ДАМЈАНОВИЋ, посластичар
- Василије САВИЋ, касапин - месар
- Живота (презиме непознато), пекар
- Бранко НОВАКОВИЋ, лимар
- Раденко ЂОРИЋ, казанџија
- Алекса ЂОРЂЕВИЋ, пекар
- Радован ПЕТРОВИЋ - Ера, поткивач



УЛИЦА КНЕЗА МИХАИЛА

- Милош МИЛУТИНОВИЋ - КОСОВАЦ, касапин - месар
- Александар СТАНКОВИЋ - Лаћа, берберин
- Благоје НИКОЛИЋ, абаџија
- Радомир АРСЕНИЈЕВИЋ - Калудранац, абаџија
- Стојанка - Тоја РАДОСАВЉЕВИЋ, пекарка
- Војислав РАШКОВИЋ - Славко, опанчар
- Миладин ЈАЋОВИЋ, опанчар
- Радисав ЂОРЂЕВИЋ, опанчар
- Љубинко ИЛИЋ, опанчар
- Радивоје БЕЉИЋ, абаџија
- Миодраг БЕЉИЋ, абаџија
- Јеленко НИКОЛИЋ, опанчар
- Милан СТЕФАНОВИЋ, опанчар
- Живојин РАДОСАВЉЕВИЋ, пекар

УЛИЦА КРАЉА АЛЕКСАНДРА

- Стеван КОВАЧЕВИЋ, пекар
- Сретен АНЂЕЛКОВИЋ, кројач
- Михајло МИЛОСАВЉЕВИЋ, обућар
- Лазар ШИПЕТИЋ, обућар
- Миодраг БЛАГОЈЕВИЋ, столар

УЛИЦА ЉУБОСТИЊСКА

- Љубиша ПОПОВИЋ, часовничар
- Бошко САВИЋ, абаџија
- Селимир НИКОЛИЋ, обућар
- Душан ЦВЕТКОВИЋ, касапин
- Божидар ЈАЋОВИЋ, обућар

- Миодраг МИЛОСАВЉЕВИЋ - Мија Ђаво, воскар - лицидер
- Петар СТОЈАНОВИЋ, опанчар
- Никола ХИНИЋ, опанчар
- Љубиша МИЉКОВИЋ, опанчар
- Мика ВУЧКОВИЋ, пекар
- Милутин СИМИЋ, опанчар
- Милан НИКОЛИЋ - Шваба, сараж
- Душан ЦВЕТКОВИЋ, берберин
- Велимир БОЖОВИЋ, бојација
- Живан ЂОРЂЕВИЋ, берберин
- Огњен РАДИЋ, опанчар
- Миладин ЈОКСИЋ, опанчар
- Лабуд СТОЈАНОВИЋ, лончар
- Соко СТОЈАНОВИЋ, лончар
- Здравко СТОЈАНОВИЋ, пекар
- Војислав ЛУКИЋ, абаџија
(име непознато) ПОЛИКАРП, (Рус), фотограф
- Радомир ПЕТРАШИНОВИЋ, кројач
- Методије КУЗМАНОВИЋ, бојација
- Душан МИЛУТИНОВИЋ - ЂУРИЋ, опанчар
- Мијат КЛИСАРИЋ, опанчар
- Александар ЈОВАНОВИЋ, ковач - бравар
- Бранко МИТРОВИЋ - Беља, пекар
- Влада РИСТИЋ, абаџија
- Владимир - Влајко СТЕФАНОВИЋ, пекар
- Радован РАДИЋ, сараж
- Миодраг ЂИРИЋ, опанчар
- Бора НИКОЛИЋ, обућар
- Данило НИКОЛИЋ, касапин
- Добросав АЛЕКСИЋ, кројач



УЛИЦА МОРАВСКА

- Миладин МИЛУНОВИЋ - Кића, ковач - бравар
- Томислав ЂОРЂЕВИЋ, ковач-бравар
- Мирко ДИМИТРИЈЕВИЋ, ковач - бравар
- Драги ЈАНИЋИЈЕВИЋ, ковач- бравар
- Ђорђе АНЂЕЛКОВИЋ, поткивач
- Драгослав ЦВЕТКОВИЋ - Ђалић, ковач - бравар

УЛИЦА ЈУГОВИЋЕВА

Живојин ВЕЛИЧКОВИЋ, ковач - бравар
Бранко ПАВЛОВИЋ, обућар

УЛИЦА ЖИЧКА

Витомир ЕРАЦ, колар
Момчило (презиме непознато), содација

УЛИЦА БЕЛОПАВЛОВИЋЕВА

Милан ТОДОРОВИЋ, поткивач
Благоје ЈОНЧИЋ, кројач
Станоје ШИШКОВИЋ, кројач
Чедомир СЕКУЛИЋ, поткивач
Стеван МАРТЕНОВИЋ, кројач
Ђорђе ЂУРИЋ, обућар

УЛИЦА ХАЈДУК ВЕЉКОВА

Милорад ВУЧКОВИЋ, колар
Никола КНИЋАНИН, столар

УЛИЦА БОГДАЊСКА

Живојин ПЕТРОВИЋ, касапин
Богдан МИЛУТИНОВИЋ,

напомена: Податке о трстеничким кафанама, трговцима и занатлијама добио сам од г. Десимира - Деска ПОПОВИЋА и г. Драгише ХИНИЋА овдашњих пензионера.



сл. 466 Жићни шрћ, лево кафана "Европа", десно колска вага. Народни збор пре II св. рата



ШТА ЈЕ БИЛО ПРВО У ТРСТЕНИКУ?

- Прва основна школа отворена је 1813. године у Осаоници;
- Прва Основна народна школа у Трстенику "Св. Сава", отворена је 1875. године (данас звана економска школа);
- Прво дечје забавиште отворено је 1958. године у згради садашњег музеја;
- Прва фискултуран сала била је у хотелу „Топаловић“ по његовој национализацији 1953. године;
- Први Дом културе - синдикални дом отворен је 1951. године (у овој згради је данас средња техничка машинска школа);
- Први Дом културе изграђен је у Грабовицу 1948. год;
- Прва права биоскопска сала отворена је 1950. године у адаптираном магацину трговца Милосава Мирића на углу садашњих улица Чакине и Р. Костића. Биоскоп је срушен 1977. године;



сл. 143 Аутомобил Миџе Градашаница у коме су се сликали трстенички младићи 1926. године на Ђурђевдан испред манастира Љубостина. За воланом Милош Моравац, први с десне спрание Божа Живковић



- Прва спортска хала отворена је 1985. год;
- Први олимпијски базен отворен је 1988. год;
- Прву апотеку отворио је Љубомир Новаковић 1886. год;
- Прво породилиште отворено је у кући Зоре Ђорђевић 1946. године;
- Први дом здравља и антитуберкулозни диспанзер отворен је 1962. год;
- Први индустријски објекат био је млин са воденом турбином, који су у близини ушћа Попинске реке у Мораву 1897. године изградили Мијушко Вукадиновић и Василије Анђелковић;
- Први савремени индустријски објекат "Прва петолетка" започет је са изградњом 1949. год;
- Прво гробље почело се користити код садашње цркве 1853. године;
- Прва електрична централа на парни погон почела је са радом 1922. године на простору садашњег предузећа "Топлица дрво";
- Први парк низводно од гвозденог моста уређен је 1926. године на површини од око 2. 250. м²;
- Прва кланица изграђена је 1928. године на локацији испод бетонског моста, где се и данас налази;



сл. 144 Предизборни митинг кандидата Михе Малићанина, за председника општине



- Прва зелена пијаца отворена је на садашњој локацији 1948. године, а пре тога била је на простору испред зграде Општине;
- Први градски водовод прорадио је 1950. године са локације "Звездан";
- Прва градска топлана пуштена је у рад 1979. год;
- Прво поплочавање улица почело је са улицом Кнеза Михајла 1877. г;
- Први дрвени мост на Морави био је изграђен око 1840. год;
- Први гвоздени мост на Морави изграђен је 1899. год;
- Први бетонски мост на Морави изграђен је 1985. год;
- Први висећи метални мост преко Мораве изграђен је 1951. године као носећа конструкција за цевовод према "Петолетци" и граду од црпне станице "Звездан";
- Прва пруга узаног колосека прошла је поред Трстеника 1910. године. Ову пругу 1958. године заменила је пруга нормалног колосека;
- Прва зграда за аутобуску станицу изграђена је 1976. год;
- Прва зграда поште (мезулана) по наређењу Карађорђа изграђена је 1811. год. ;
- Први телеграф (телографска штација), Трстеник је добио 1862;
- Прва савремена зграда поште отворена је у згради некадашње школе "Ж. Апостоловић" 1968. године (сада зграда полиције и телефонске централе);
- Први стамбени солитери са 6 и 8 спратова изграђени су 1961. и 1962;
- Прва највиша зграда у граду са 14 спратова изграђена је 1975. год;
- Прва робна кућа "ЗА - МО" изграђена је 1970. год;
- Први хотел "Топаловић" изграђен је 1919. године.
- Прва савремена зграда Среског начелства (сада Општина) саграђена је 1932. године (стара порушена зграда налазила се испред садашње);
- Прва зграда Општинског суда изграђена је 1964. год;
- Прва зграда намењена за банку изграђена је 1964. год;
- Прва банка основана је 1887. год;
- Прва црква у варошици изграђена је 1848. године на месту где се данас налази нова црква, изграђена 1900. год;
- Први хор основан је 1870. године, као црквени хор под именом "Бошко Југовић" који и данас постоји;
- Први спортски клуб звао се "Хајдук", а основан је 1925. год;
- Први аутомобил у варошици имао је Тодор Петковић, трговац трстенички (сл. 143);
- Прва жена возач била је Милица - Мица Градиштанац, незавршени студент филозофије;



- Прву фудбалску лопту донео је из Париза, Миша Малићанин (каснији председник Среског народног одбора);
- Прва жена грађ. инж. била је Деса Јовановић, Грађанка;
- Прве политичке странке основане су 1881 године и то:
- Радикална странка, први председник Танасије - Таса Милошевић, трговац;
- Напредњачка странка, први председник Василије - Васа Анђелковић, трговац;
- Либерална странка, први председник Петар Катић, трговац.

- Атанасије МИХАЈЛОВИЋ,
- Милутин ВУКАШИНОВИЋ,
- Живојин КОЗЕЛАЦ,
- Радисав МИЛОШЕВИЋ,
- Милош ЂУРИЋ,
- Јаков ПОПОВИЋ,
- Владимир МИЛИНКОВИЋ,
- Михајло ТРПКОВИЋ,
- Милун ИБРОВАЦ,
- Јанићије НИКОЛИЋ,
- Младен ТОДОРОВИЋ,
- Димитрије ЂОРЂЕВИЋ,
- Атанасије ПОПОВИЋ,
- Светозар ГРКОВИЋ (1899 г.)

1901. - 1930. год.

СВИ ТРСТЕНИЧКИ ПРЕДСЕДНИЦИ 1806 -2000. год.

1806. - 1901. год.

- жупан, војвода Павле ЦУКИЋ,
- прота Милутин ИЛИЋ - ГУЧАНИН,
- кнез капетаније Алекса ПЉАКИЋ,

• Капетани и срески начелници

- Алекса ПРОКИЋ,
- Симеон (Алексин син) ПРОКИЋ,
- Атанасије ВУКИЋЕВИЋ,
- Андреја ЈОВАНОВИЋ,

- Павле АЛИМПИЋ,
- Петар МИЛИЋЕВИЋ,
- Василије АНЂЕЛКОВИЋ,
- Танасије ЖИВКОВИЋ,
- Светолик МИРИЋ,

1930. - 1944. год.

- Данило МИХАЈЛОВИЋ,
- Милан МАЛИЋАНИН,
- Милош - Миша МАЛИЋАНИН (сл. 144),
- Светолик МИЛИЋ,
- Сава МИТРОВИЋ - Ућукало.

1944. - 1955. год.

- Председник
народноослободилачког одбора
- Петар - Пера АЛИГРУДИЋ



- **Председници народног одбора**
- Александар - Санда МИТРОВИЋ,
- Никола МАКСИЋ.

- **Председник месног народноослободилачког одбора**
- Миодраг - Мика РАДОВАНОВИЋ.

- **Председици градског народног одбора**
- Владимир - Влада ПЕТРОВИЋ,
- Сима ВАСИЋ,
- Василије - Васа ГИЛИЋ,
- Десимир - Деско ПОПОВИЋ,
- Радојица - Дицко МИЛУНОВИЋ,
- Миладин - Кића МИЛУНОВИЋ.

1955. - 2000. год.

- **Председници народног одбора Општине**
- Миладин - Кића МИЛУНОВИЋ,
- Радосав - Рака СТАНОЈЧИЋ.

- **Председници скупштине Општине**
- Милош - Миша ПАВЛОВИЋ,
- Петар - Пера СТАНЧИЋ,
- Страхиња ЛАЗИЋ,
- Мирослав - Mrђа ЂОРЂЕВИЋ,
- Драгутин АЛЕМПИЈЕВИЋ,
- Милосав ВЕСЕЛИНОВИЋ,
- Милан - Марла МАРИЧИЋ,
- Михајло - Ђура ЂУРИЋ,
- Никола - Николица ЈОВАНОВИЋ.

Напомена! Овај списак трстеничких председника од 1930. до 2004. године састављен је у једном делу по сећању г. Десимира - Деска Поповића.





ЛИТЕРАТУРА КОРИШЋЕНА КАО ИЗВОР ПОДАТАКА КОД ПИСАЊА ОВЕ КЊИГЕ:

1. **Др Мирослав Д. Поповић:** „Трстеник и његова околина“ издавач, Скупштина општине Трстеник, 1968. г.
2. **Милан Д. Сотировић:** „Трстеник од најстаријих времена до 1900. г.“, издавачи, „Виком граф“ Земун и Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник, 1999. г.
3. **Васа Анђелковић:** „Историја сталног гвозденог моста на Морави код Трстеника“, Трстеник 1928. г.
4. **Станко Бзенић, Вељко Вучковић, Марина Лукић - Цветковић, Милосав Егерић, Верольуб Вукашиновић и Момчило Ивановић:** „Сто година цркве Свете Тројице у Трстенику 1900. - 2000.“, Трстеник 2001. г.
5. **проф. Љубивоје Бајић:** „Школство у трстеничком крају од 1813. до 1983. год.“, издавач, СИЗ основног образовања и васпитања и СИЗ културе Трстеник, 1985. г.
6. „**Трстеник, 45 година развоја у слободи**“, издање Скупштине општине Трстеник, 1989. г.
7. „**40 година Прве Петолетке**“, издавач, ИХП „Прва Петолетка“ 1989. г.

8. „**10 година Польопривредно прометног комбината Трстеник**“, издавач, „ППК Трстеник“, 1985. г.

9. **Милутин Р. Југовић:** „Крушевац и околина“, издавач, Народна библиотека Крушевац.

10. „**Градови и насеља у Србији**“, издавач, Урбанистички завод Н. Р. Србије, Београд 1953. г.

11. **Јован Цвијић:** „Балканско полуострво“ књига 1 и 2, издаваи, САНУ и НИРО Књижевне новине и Завод за издавање уџбеника и наставних средстава Београд, 1987. г.

12. **проф. Владимира Карић:** „Србија, опис земље, народа и државе“, Београд 1887. г.

13. **Феликс Каниц:** „Србија, земља и становништво“, издаваи, Српска књижевна задруга и ИРО „Рад“ Београд, 1985. г.

14. **проф. Адам Стошић:** „Крушевац и околина“, издавач, Друштво љубитеља ствари и уметности, Крушевац 1978. г.

15. **проф. арх. Бранислав Ђ. Којић:** „Стара градска и сеоска архитектура у Србији“, издавач, Просвета, Београд 1949. г.

16. **арх. Василије Петровић,** специјалистички рад “Косовска кућа - приземљуша у трстеничком крају” 1985. г.



АУТОРИ ФОТОГРАФИЈА

1. Катарина ЗДРАВКОВИЋ,
архитекта. фотографије број: 5, 56,
5в, 5г, 7, 96, 106, 15а, 20, 20в, 206,
26, 29, 36а, 39, 40, 40а, и 41.

2. Мирослав МИЛОШЕВИЋ,
фотоаматер; фотографије број: 5а,
9, 9а, 10а, 10в, 10г, 12, 12а, 126, 13,
14, 15, 156, 15в, 17, 17а, 176, 1819,
20а, 206, 20г, 21, 27, 28, 31, 31а, 33,
34, 35, 35в, 37а, 38а, 58, 58а, 65, 65а,
68, 68а, 82, 82ж, 96а, 136 и 137.

3. Мишко ПЕШИЋ, фотограф
фотографије број: 5г, 16, 24, 36, 44,
51, 56, 58, 58б, 58в, 76, 62, 62а, од
64 до 64г, 66, 66а, 67, 70, 73, 74, 78д,
79, 80, 81, 82, 82б, 82г, 82д, 82ж, 83-
83в, 85, 86, 86а, 87, 88, 89-89д, 91,
92, 93, 95, 96, 97, 98б и 107а.

4. Јован МАРИНКОВИЋ, дописник
РТС-а из Трстеника; фотографије
број: 38б, 90, 134, 134а,

5. Драгиша Младеновић, грађ. тех.
фотографије број 2 и 3.

6. Душан СИМОНОВИЋ, арх. аутор
књиге; фотографије број: 1, 20г,
23б, 24а, 57а, 58г, 58д, 59, 64д, 64ж,
65б, 71, 72, 75а, 76а, 77, 78г, 81а,
96б, 98, 99, 102, 104, 109, од 111 до
132, а, б, в, г, д, ж, е, ж, и, л.

7. Разгледнице пре другог св. рата
42, 42а, 42б, 45, 45а, 45г, 46, 46а,
78, љ, к, з.

8. лист "ПОЛИТИКА"
фотографија број 38а.

9. Преостале фотографије,
непознати аутори.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ



Ушан Симоновић, дипломирани инжињер архитектуре, рођен је у Нишу 1935. год. у железничкој породици. Основну школу и нижу гимназију завршио је у Великом Грађишту, а вишу гимназију у Пожаревцу. Студије је започео на грађевинском факултету у Београду, а дипломирао архитектуру на скопском архитектонском факултету.

Као инжињер архитектуре радио је у Мајданпеку, Неготину, Пожаревцу и Трстенику. У Трстенику је провео највећи део радног стажа, од 1971. до 1996. године, када је пензионисан.

Цео радни век провео је у струци, бавећи се архитектонским и урбанистичким пројектовањем. Свуда где је радио оставио је траг своје струке.

Дуго година био је директор Установе за урбанизам као и предузећа за пројектовање **ПЛАН** у Трстенику. Више година писао је у локалном листу **Трибина** у рубрици - **лице града** - о актуелним градским урбанистичким и архитектонским темама.

За свој успешан рад награђен је **орденом рада са сребрним венцем**, општинском **четрнаесто-октобарском наградом**, општинском наградом **за допринос култури** као и многим другим локалним наградама.

Живи као пензионер у Трстенику са супругом Миленом. Има сина Лазара, електро техничар и ћерку Маријану, дипл. економиста.

СПОНЗОРИ КЊИГЕ:

Финансијски:

ПРВА ПЕТОЛЕТКА - СЕРВО УПРАВЉАЧИ - Трстеник

ЈКП "ЕНЕРГЕТИКА" - Трстеник

Г.П. "СЛЕМЕ ИНЖИЊЕРИНГ", Трстеник,
власник Љубиша Цветковић, грађ. инж.

Драгиша Младеновић, грађ. техн. из Трстеника

Предузеће "ЗОРА 53", Трстеник, власник Мија Милојковић

МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА - ТРСТЕНИК

Атеље "АЛ" - Ново Село, власник Александар Лукић, грађ. инж.

Предузеће "ИНТЕРКЛИМА" - Врњачка Бања,
власник Станимир Чеперковић, инж. маш.

АМК - АУТО МОТО КЛУБ ТРСТЕНИК

Атеље "ARS INGINEERING" - Трстеник,
власник Василије Петровић, инж.арх.

"ТРИАС ИНЖИЊЕРИНГ" - Врњачка Бања,
власник Јован Миленковић, грађ. инж.

Предузеће "ЕТЕРИКА" - Трстеник,
власник Мића Бабић, инж. техн.

Маријана Симоновић, дипл. економиста из Београда

Медијски:

РАДИО ТЕЛЕВИЗИЈА ТРСТЕНИК

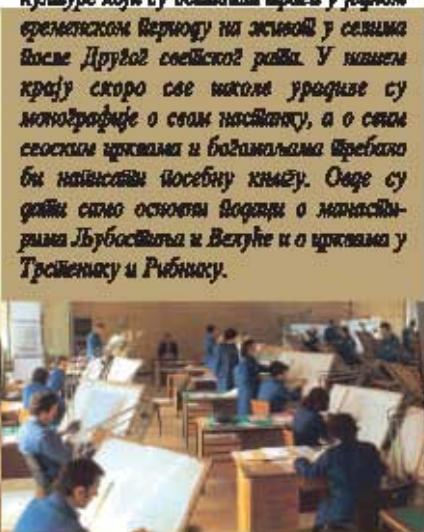
Новине "ТРИБИНА" - Трстеник

Захваљујем се финансијским спонзорима без чије материјалне помоћи ова књига не би могла бити штампана. Захваљујем се и медијским спонзорима који су кроз своје емисије и чланке упознали јавност са садржајем књиџе.



Ова књига није настала као унапређен задати циљ. Приме-
нијући изложбу 170 година
Трстеника у Новoj чартици 1832.-2002.
године, сакупљао сам досада професионалних
фотографа о изложбији насталим Трстеникима.
По запреминском изразу била би
иштећа да сасвим изложба била би
заборављена, да сам решио да ћа пронести
својим архивским фотографијама и да ћа публи-
кујем у обласку књижевности.

Материјал у књизи подсећао сам на
свеску, варошку, сакралну - цркве и
сваменичку архитектуру. Школе, цркве,
амбуланте и друге објекте који су сада
никако обраћају, јер не саграђују у народну
свеску архитектуру, изузев Домова
културе који су освештани браћа у једном
временском периоду на локалу у селу које
је постало Другог светског рата. У нашем
крају скоро све неколико ураџија су
монографије о свом насељу, а о свим
свеским црквама и богомольјама Јеврета
би највероватније посебну књигу. Овејде су
дате спло основне подаци о манасти-
рима Љубостиња и Велуке и о црквама у
Трстенику и Рибнику.



Код симетричке архитектуре избор
је углавном био на симетричним обележјима
која имају извесну уметничку вредност
или обележја која имају кривичноју
значајну личност или догађај. Један део
књиге посвећено је архитектонским
изложбама. На крају књиге дао сам
посебан Додатак у коме сам пратио
све основне податке о данашњем
Трстенику, као и неке занимљиве
податке о предражњем Трстенику.
Предражњи у објекту дао сам, разумјевати,
варошкој архитектури ради бројности и
тичажа драгоцености.

ISBN 978-86-911837-0-7

9 788691 183707